

This study for learning Sanskrit and Gita together includes पदच्छेदाः, वाक्यांशशः विश्लेषणम्, अन्वयार्थाः, पदाभ्यासाः with समासविग्रहाः and व्याकरणम्, also छन्दोविश्लेषणम् of every श्लोकः and स्वाध्यायाः i.e. notes of self-study.

There are 28 श्लोकाः in अक्षरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः. There will be study of the श्लोकाः one by one or sometimes more than one together. There will also be Summary Review सारांशेन पुनरावलोकनम् / समीक्षणम्

=====

गीताभ्यासे - ८-१ किं तद्ब्रह्म + ८-२ अधियज्ञः कथं कोऽत्र

=====

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

पदच्छेदैः - अर्जुनः उवाच किम् तत् ब्रह्म किम् अध्यात्मम् किम् कर्म
पुरुषोत्तम

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ ८-१ ॥

पदच्छेदैः - अधिभूतम् च किम् प्रोक्तम् अधिदैवम् किम् उच्यते

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

पदच्छेदैः - अधियज्ञः कथम् कः अत्र देहे अस्मिन् मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ ८-२ ॥

पदच्छेदैः - प्रयाणकाले च कथम् ज्ञेयः असि नियतात्मभिः

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङ् न्ताः
			पुरुषोत्तम				
1	तत् ब्रह्म			किम्			
2	अध्यात्म म्			किम्			
3	कर्म			किम्			
4	किम्			अधिभूतम्		प्रोक्तम्	
5	किम्			अधिदैवम्			उच्यते
			मधुसूदन				

6	कः		अस्मिन् देहे	अधियज्ञः	अत्र कथम्		
---	----	--	-----------------	----------	--------------	--	--

अर्जुनः उवाच पुरुषोत्तम तत् ब्रह्म किम् अध्यात्मम् किम् कर्म किम्

1. अर्जुनः - पुं. 1'1

2. उवाच - वच्-धातोः लिटि प्र.पु. एक. / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट्

3. पुरुषोत्तम - संबोधनेक. / पुरुषेषु उत्तमः इति पुरुषोत्तमः

4. तत् सर्व. अत्र नपुं. 1'1

5. ब्रह्म - ब्रह्मन् नपुं. 1'1

6. किम् सर्व. अत्र नपुं. 1'1

7. अध्यात्मम् - अध्यात्म नपुं. 1'1 / आत्मानम् अधिकृत्य इदमिति अध्यात्मम्

8. कर्म - कर्मन् नपुं. 1'1

अर्जुनः उवाच पुरुषोत्तम तत् ब्रह्म किम् अध्यात्मम् किम् कर्म -

Arjuna asked, Ye, the excellent among men, what is ब्रह्म what is अध्यात्मम् what is कर्म

किम् च अधिभूतम् (इति) प्रोक्तम्

1. अधिभूतम् - अधिभूत नपुं. 1'1 / भूतानि अधिकृत्येदमिति अधिभूतम्

2. प्रोक्तम् - (प्र+वच्)-धातोः क्त-वि. प्रोक्त / अत्र नपुं. 1'1

किम् च अधिभूतम् (इति) प्रोक्तम् - what is it, that is called as अधिभूतम् master of all creation ?

किम् (च) अधिदैवम् (इति) उच्यते

1. अधिदैवम् - अधिदैव नपुं. 1'1 / दैवम् अधिकृत्येदमिति अधिदैवम्

- a. दैवम् - unusual occurrence, providential occurrence
- b. In आपटे dictionary अधिदैवम् [अधिष्ठातृ दैवम्] 1 The presiding god or deity; अधिदैवं किमुच्यते Bg.8.1. -2 The supreme deity or the divine agent operating in material objects.

2. उच्यते - वच्-धातोः यकि लटि प्र.पु. एक. /

किम् (च) अधिदैवम् (इति) उच्यते = what is it, that is called as अधिदैवम् what has control over all unusual, providential occurrences ?

मधुसूदन अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः कः कथम्

1. मधुसूदन - मधोः सूदनम् येन सः मधुसूदनः (बहुव्रीहिः)

a. मधोः - मधु name of a demon killed by श्रीकृष्णः पुं. 6'1

b. सूदनम् - सूदन a. (-नी f.) [सूद्-भावे ल्युट्] Destroying

c. मधुसूदनः - he, who killed the demon मधु.

2. अत्र - here अव्ययम्

3. अस्मिन् - इदम् सर्व. अत्र पुं. 7'1

4. देहे - देह body, embodiment पुं. 7'1

5. अधियज्ञः - यज्ञाः अधिकृताः येन सः /

a. यज्ञाः - यज्ञ activation of energy पुं. 1'3

b. अधिकृताः - अधिकृत वि. अत्र पुं. 1'3 / अधिकृ to bring and keep under command

6. कः - किम् सर्व. अत्र पुं. 7'1

7. कथम् - how अव्ययम्

मधुसूदन अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः कः कथम् - Ye, killer of demon Madhu, who is the commandant of all activation of

energies in the body (in all embodiments) and how are the commands exercised ?

कथम् च प्रयाणकाले नियतात्मभिः ज्ञेयः असि

**1. प्रयाणकाले - प्रयाणकाल पुं. 7'1 / प्रयाणस्य कालः इति
प्रयाणकालः (षष्ठी-तत्पुरुषः) /**

a. प्रयाणस्य - प्रयाण departure पुं. / नपुं. 6'1

b. कालः - काल time पुं. 1'1

c. प्रयाणकालः - time of departure

**2. नियतात्मभिः - नियतात्मन् वि. अत्र पुं. 3'3 / नियतः आत्मा
यस्य सः येन सः वा नियतात्मा (बहुव्रीहिः)**

a. नियतः - (नि+यम्)-धातोः क्त-वि. नियत अत्र पुं. 1'1'

b. आत्मा - आत्मन् self-sameness पुं. 1'1

**c. नियतात्मा - one, who has आत्मा self-sameness under
control**

**3. ज्ञेयः - ज्ञा-धातोः यत्-वि. ज्ञेय / अत्र पुं. 1'1 / ज्ञा अवबोधने (to
know, to realize, to understand) क्र्यादिः, ०९.००४३**

परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

**4. असि - अस्-धातोः लटि म.पु. एक. / अस् अस् भुवि (to be, to
exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्**

**कथम् च प्रयाणकाले नियतात्मभिः ज्ञेयः असि - how are You
realisable by those, who have their self-sameness under
control, at the time of departure (from this world) ?**

छन्दोविश्लेषणम्

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं (८ अक्षराणि) “किमध्या” एतेषां मात्राः

१-२-२

किं कर्म पुरुषोत्तम (८ अक्षराणि) “रुषोत्त” एतेषां मात्राः १-२-१

अधिभूतं च किं प्रोक्त- (८ अक्षराणि) “च किं प्रो” एतेषां मात्रा: १-२-२
मधिदैवं किमुच्यते (८ अक्षराणि) “किमुच्य” एतेषां मात्रा: १-२-१
अस्मिन् (८-१) श्लोके अनुष्टुभ् छन्दः
अधियज्ञः कथं कोऽत्र (८ अक्षराणि) “कथं को” एतेषां मात्रा: १-२-२
देहेऽस्मिन्मधुसूदन (८ अक्षराणि) “धुसूद” एतेषां मात्रा: १-२-१
प्रयाणकाले च कथं (८ अक्षराणि) “ले च क” एतेषां मात्रा: २-१-१
ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः (८ अक्षराणि) “यतात्म” एतेषां मात्रा: १-२-१
तृतीये पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (८-२) श्लोके अनुष्टुभ् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) There are six questions here about the words ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ which were mentioned by श्रीभगवान् in

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ७-२९॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ७-३०॥

I tried to interpret them when studying the above श्लोकाः. But, here अर्जुनः is asking the meaning of these very words. Certainly, his questions do not mean that he did not know the verbatim or colloquial meanings of the words. By his questions he is seeking significant meanings, i.e. what meanings the words signify. Since अर्जुनः with all his intellect thought it good to ask these questions, that raises a question for myself whether my effort at interpretations was immature and whether my interpretations delved into the significant meaning or not.

(२) Actually अर्जुन's questions are as much for himself, as are for all of us, who are inquisitive of the significant meanings. One approach to study गीता is to put oneself in अर्जुन's place i.e. by considering oneself also as शिष्यस्तेऽहम् His disciple (see श्लोक: 2-7)

(३) His question about अधियज्ञः is more elaborately paraphrased as अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः कः कथम् Part of the question by अर्जुनः asking अधियज्ञः कः has been already answered by श्रीभगवान् saying ये मां साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च विदुः, those, who take me to be स-अधियज्ञः, i.e. अधियज्ञः कः ? अहम्. But question by अर्जुनः puts the thought of साधियज्ञः in the context of अत्र अस्मिन् देहे. That appeals to be very thoughtful of अर्जुनः. Question by अर्जुनः is inquisitive of how He is साधियज्ञः अत्र अस्मिन् देहे here in the embodiment, what is being seen by me right now. The wording अधियज्ञः कः कथम् raises अर्जुन's doubt or curiosity “अधियज्ञः कः who is अधियज्ञः ? Is it You ? अत्र अस्मिन् देहे here in this embodiment of Yours, what is being seen by me ?” If yes, how कथम् ?

(४) Basically my interpretation of साधियज्ञः was One, who has under His command all activations of energies, hence, the omnipotent one. By that, अत्र अस्मिन् देहे would mean every other देह entity. Our body functions by activation of energies and He is the Supreme commandant of all activations of energies. Arjuna is asking अत्र अस्मिन् देहे साधियज्ञः कः कथम् ? This amounts to अर्जुन asking “Is it You ? If so, how ?” कृष्ण will of course oblige and explain.

(५) There are seven questions here, six about the words ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ and one about प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः. There are no punctuation marks of interrogation. But they are understandable, right ? That is the style of Sanskrit language. Grammar of Sanskrit does not speak of punctuation marks. यः पश्यति स पश्यति (5-5) He who sees, sees. That is the basic premise.

(६) These questions by अर्जुन are really the launching pad for this अष्टमोऽध्यायः. It would be interesting to study.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-३ अक्षरं ब्रह्म परमम्

=====

श्रीभगवानुवाच ।

पदच्छेदैः - श्रीभगवान् उवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

पदच्छेदैः - अक्षरम् ब्रह्म परमम् स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥८-३॥

पदच्छेदैः - भूत-भाव-उद्भव-करः विसर्गः कर्म-संज्ञितः

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङ् न्ताः
1	ब्रह्म			अक्षरम् परमम्			
2	स्वभावः			अध्यात्मम्			उच्यते
3	भूतभावो द्भवकरः विसर्गः			कर्म (इति)		संज्ञितः	

Note

- in the वाक्यांशः #1 there is no explicit तिङन्तम् or कृदन्तम्. One may take it to be अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते
- in the वाक्यांशः #2 तिङन्तम् उच्यते has कर्मणिप्रयोगः passive voice.
- in the वाक्यांशः #3 the word कर्मसंज्ञितः includes कृदन्तम् संज्ञित which serves the verbal function.

श्रीभगवान् उवाच

1. श्रीभगवान् - श्रीभगवत् वि, अत्र पुं. 1'1 / श्रीमान् च असौ भगवान् च इति श्रीभगवान् /

a. श्रीमान् - श्रीमत् वि, अत्र पुं. 1'1 / श्री+मत् श्रिया युतः / श्री richness, glory, majesty, dignity in every aspect

b. भगवान् - भगवत् वि, अत्र पुं. 1'1 / भग+वत् भगः अस्य अस्तीति / भगः splendour, halo. omnipotence

2. उवाच - वच्-धातोः लिटि प्र.पु. एक. / वच् वच्ँ परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट्

3. श्रीभगवान् उवाच

ब्रह्म अक्षरम् परमम्

1. ब्रह्म - ब्रह्मन् नपुं. 1'1 / ब्रह्मन् (बृंहति बर्द्धते निरतिशयमहत्त्वलक्षणबृद्धिमान् भवतीत्यर्थः । बृंहिबृद्धौ + बृहेर्नोऽच्च । उणा० ४ । १४५ । मनिन् नकारस्याकारः । रत्वञ्च ।) that fundamental, which makes the ever-expanding characteristics of the universe

2. अक्षरम् - अक्षर unscratchable वि. अत्र नपुं. 1'1

3. परमम् - परम superiormost वि. अत्र नपुं. 1'1

ब्रह्म अक्षरम् परमम् (अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते)

स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते

1. स्वभावः - स्वभाव पुं. 1'1 / स्वस्य भावः स्वस्मिन् भावः वा स्वभावः / Here स्वभावः can be taken to mean soulfulness, being true to one's inherent character.

2. अध्यात्मम् - अध्यात्म self-realization, God-realization, spiritualism नपुं. 1'1 / आत्मानमधि इति अध्यात्मम्

3. उच्यते - वच्-धातोः यकि लिटि प्र.पु. एक. /

स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते - spiritualism is nothing but soulfulness, being true to one's inherent character.

भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः

1. भूतभावोद्भवकरः - भूतभावोद्भवकर वि. अत्र पुं. 1'1 / भूतेषु भावस्य उद्भवं करोतीति भूतभावोद्भवकरः / अथवा भूतात् भावं तथा भावात् उद्भवं करोतीति भूतभावोद्भवकरः /
 - a. भूतेषु - भूत creature, creation, what has been created, the five fundamentals नपुं. 7'3
 - b. भावस्य - भाव sensibility, relativity पुं. 6'1
 - c. उद्भवम् - उद्भव production, emanation पुं. 2'1
 - d. भूतात् - भूत past पुं./नपुं. 5'1
 - e. भावम् - भाव present पुं. 2'1
 - f. उद्भवम् - उद्भव the future पुं. 2'1
2. विसर्गः - विसर्ग release, emission, demonstration, exhibition, functioning of the world (सृष्टिव्यापारः) पुं. 1'1
3. कर्मसंज्ञितः - कर्मसंज्ञित वि. अत्र पुं. 1'1 / कर्म इति संज्ञितः कर्मसंज्ञितः
 - a. कर्म - कर्मन् activism, functionality नपुं. 1'1
 - b. संज्ञितः - (सम्+ज्ञा)-धातोः णिचः (यकः वा ?) क्त-वि. संज्ञित called as अत्र पुं. 1'1

भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः - Karma is that functionality, which causes every creation to realise its sensibility. Alternatively, Karma is that activism, which causes the present to emanate from the past and the future to emanate from the present.

छन्दोविश्लेषणम्

अक्षरं ब्रह्म परमं (८ अक्षराणि) “ह्रम पर” एतेषां मात्राः १-१-१
स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते (८ अक्षराणि) “त्ममुच्य” एतेषां मात्राः १-२-१
भूतभावोद्भवकरो (८ अक्षराणि) “द्भवक” एतेषां मात्राः १-१-१
विसर्गः कर्मसंज्ञितः (८ अक्षराणि) “र्मसंज्ञि” एतेषां मात्राः १-२-१
प्रथमतृतीयपादयोः अपवादौ अन्यथा अस्मिन् (८-३) श्लोके अनुष्टुभ्
छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) One may ask whether ब्रह्म अक्षरम् परमम् is the correct reply to Arjuna's question तत् ब्रह्म किम् what is ब्रह्म. The reply details qualitatively that ब्रह्म is अक्षरम् परमम्. Literal meaning of अक्षरम् is unscratchable, which in turn means immutable, Same qualities अच्छेद्यः अविकार्यः were mentioned about आत्मा in (2-24) and (2-25). One can say that आत्मा derives these qualities from ब्रह्म. And it is परमात्मा when आत्मा is परमः also. For the present we need to defer this discussion about परमात्मा and आत्मा, until we shall come to

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १५-१७ ॥

(२) The word स्वभावः in स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते merits deliberation, especially on the component word भावः which brings to mind

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २-१६ ॥

Here, by न विद्यते, भावः and अभावः are negatively related with सत् and असत्. So, affirmatively the statement becomes

सतः भावः विद्यते. It is this positivity of self स्वभावः which makes स्वभावः अध्यात्मम्,

(३) Thinking of the third वाक्यांशः about कर्म, once it came to mind to check whether there is a clear definition of कर्म anywhere in गीता. Title of तृतीयोऽध्यायः is कर्मयोगः. The word कर्म is also a part of the title ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः of चतुर्थोऽध्यायः and in the title कर्मसंन्यासयोगः of पञ्चमोऽध्यायः. But a very clear definition of कर्म is here in the phrase भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः in this अष्टमोऽध्यायः. Rather, the mention

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ ४-१७ ॥

is more intriguing than clarifying.

Although भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः is very much a definition, the word भूतभावोद्भवकरः can be deciphered in two ways भूतेषु भावस्य उद्भवं करोतीति भूतभावोद्भवकरः अथवा भूतात् भावं तथा भावात् उद्भवं करोतीति भूतभावोद्भवकरः. These are two different perspectives. A definition defines. If so, can a 'definition' have more than one perspective ? At least this one has. This is so, because each of the words भूत भाव उद्भव has different meanings.

(४) By one perception, the deciphering भूतेषु भावस्य उद्भवं करोतीति भूतभावोद्भवकरः rings so well with सतः अभावः न विद्यते, rather, सतः भावः विद्यते, And भूतभावोद्भवकरः विसर्गः is कर्म. Karma is proof of life, of the living.

(५) The deciphering भूतात् भावं तथा भावात् उद्भवं करोतीति भूतभावोद्भवकरः विसर्गः as a definition of कर्म i.e. the present

emanates from the past and the future from the present, suggests that life is a continuous, non-stop succession of one कर्म after another, almost as a chain reaction. How true it is, since inhaling of breath is very naturally followed by exhaling, non-stop. In fact the dividing line between past and present, as also between present and future is so very thin. For example, when pronouncing the word ‘so’, the pronunciation of the consonant sound ‘s’ goes into the past is such a fraction of time, that one hardly realizes that vowel sound ‘o’ has followed it, very much mixing in the pronunciation of the consonant sound ‘s’. And we already have in mind what we are going to say after ‘so’. Isn't that how कर्माणि happen one after another in a chain of cause and effect interactions ?

(६) Does the almighty intervene in every minute part of every कर्म of ours ?

He does say

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ७-५॥

It is the परा प्रकृति of Mine, by which the ways of the living world are sustained. If sustaining the ways of the living world is a management task being executed by the Almighty, comes to mind a principle of management, which is quoted as “least managed is best managed”. So, when all कर्माणि are set to follow a pattern of chain reactions, they become least managed and in turn, best managed. Maybe, this thought is

interwoven in the definition भूतात् भावं तथा भावात् उद्भवं करोतीति भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः.

॥ शुभमस्तु ॥

गीताभ्यासे - ८-४ अधिभूतं क्षरो भावः

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

पदच्छेदैः - अधिभूतम् क्षरः भावः पुरुषः च अधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥८-४॥

पदच्छेदैः - अधियज्ञः अहम् एव अत्र देहे देहभृताम् वर

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मप दीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1	अधिभूतम्			क्षरः भावः			(अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते)
2	पुरुषः			अधिदैवतम्			
			देहभृताम् वर				
3	अहम्		देहे	अधियज्ञः	एव अत्र		(अस्मि)

Note

- In वाक्यांशौ #1 and #2 there is no explicit तिङन्तम् or कृदन्तम्. One may take it to be अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते
- in the वाक्यांशौ #1 and #2 कर्तृपदीयाः and विधेयाः are interchangeable

- in the वाक्यांशः #3 also there is no explicit तिङन्तम् or कृदन्तम्. But with कर्तृपदीयम् अहम् one should take अस्मि as the तिङन्तम्.

अधिभूतम् क्षरः भावः (अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते)

1. अधिभूतम् - अधिभूत नपुं. 1'1 / भूतानि अधिकृत्येदमिति
अधिभूतम् inherent to all creation
2. क्षरः - क्षर unstable वि. पुं. 1'1
3. भावः - भाव characteristics पुं. 1'1

पुरुषः च अधिदैवतम् (अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते)

1. पुरुषः - पुरुष पुं, 1'1 / In शब्दकल्पद्रुमः पुरुषः (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर् + “पुरः कुषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् ।) पिपर्ति पूरयति बलं यः पुषु शेते य इति वा । पुमान् । In आपटे dictionary पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.; पुर-अग्रगमने कुषन् Un.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान् Mk.3.27; Ms.1.32; 7.17; 9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A member or representative of a generation. -4 An officer, functionary, agent, attendant, servant. -5 The height or measure of a man (considered as a measure of length); द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा-षी परिखा Sk. -6 The soul; द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c. -7 The Supreme Being, God (soul of the universe); पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः (विदुः) Śi.1.33; R.13.6. -8 A person (in grammar); प्रथमपुरुषः the third person, मध्यमपुरुषः the second person, and उत्तमपुरुषः the first person, (this is the strict order in Sk.). -9 The pupil of the eye. -10 (In Sāñ. phil.) The soul

(opp. प्रकृति); according to the Sāṅkhyas it is neither a production nor productive; it is passive and a looker-on of the Prakṛiti; cf. त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् Ku.2.13 and the word सांख्य also. -11 The soul, the original source of the universe

2. In आपटे dictionary अधिदैवतम् - अधिदैवतम् [अधिष्ठातृ दैवतम्] 1 The presiding god or deity; पुरुषश्चाधिदैवतम् Bg.8.4;7.30; शिवाधिदैवतं ध्यायेत् वह्निप्रत्यधिदैवतम्; तमभिनन्दन्ति...यः अधिदैवतमिव स्तौति K.109. -2 The supreme deity or the divine agent operating in material objects.

देहभृताम् वर

1. देहभृताम् - देहभृत् वि. अत्र पुं. 6'3 / देहं बिभर्तीति देहभृत् (उपपद-बहुव्रीहिः) /
a. देहम् - देह body, embodiment पुं. 2'1
b. बिभर्ति - भृ लट् प्र.पु. एक. / भृ डुभृञ् धारणपोषणयोः (to wear, to bear, to support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः, ०३.०००६ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्
2. वर - वर वि. अत्र पुं. संबोधनमेक. / [वृ-कर्मणि अप्] 1 Best, excellent, most beautiful or precious, choicest, finest, royal, princely; with gen. or loc. or usually at the end of comp.; वदतां वरः R.1.59; वेदविदां वरेण 5.23;11.54; Ku.6.18; नृवरः, तरुवराः, सरिद्वरा &c.

अहम् एव अत्र देहे अधियज्ञः (अस्मि)

1. अहम् - अस्मद् सर्व. 1'1
2. एव - अव्ययम्

3. अत्र - अव्ययम्

4. देहे - देह पुं. 7'1

5. अधियज्ञः - यज्ञाः अधिकृताः येन सः /

a. यज्ञाः - यज्ञ activation of energy पुं. 1'3

b. अधिकृताः - अधिकृत वि. अत्र पुं. 1'3 / अधिकृ to bring and keep under command

6. अस्मि - अस् लट् उ.पु. एक. / अस् असँ भुवि (to be, to exist)
अदादिः ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

छन्दोविश्लेषणम्

अधिभूतं क्षरो भावः (८ अक्षराणि) “क्षरो भा” एतेषां मात्राः १-२-२

पुरुषश्चाधिदैवतम् (८ अक्षराणि) “धिदैव” एतेषां मात्राः १-२-१

अधियज्ञोऽहमेवात्र (८ अक्षराणि) “हमेवा” एतेषां मात्राः १-२-२

देहे देहभृतां वर (८ अक्षराणि) “भृतां व” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (८-४) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) There are three main clauses. Let us discuss them one by one. अधिभूतम् क्षरः भावः (अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते) As said in the notes, we can paraphrase the sentence either as अधिभूतम् क्षरः भावः (अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते) Every creation has the inherent characteristics of being cratchable OR as क्षरः भावः अधिभूतम् (अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते) Being scratchable is inherent to every creation. Meaning is the same.

Grammatically the subject and predicate are interchangeable.

(२) पुरुषः च अधिदैवतम् (अस्ति/भवति/वर्तते/विद्यते) Here the word पुरुषः connotes a special philosophical, metaphysical

concept. Earlier in 2-15, 2-21, 2-60, 3-4 the word has been used in the sense of a person in general. Here पुरुषः is that philosophical, metaphysical concept, which is omnipotent and hence commands all goings on around the universe, including all calamities such as earthquakes, tsunamis, tornadoes, volcanic eruptions and what not. To the human mind, these appear to be providential अधिदैवतम् events, but पुरुषः is the commandant. More about such पुरुषः is detailed in पुरुषसूक्तम्.

(३) देहभूताम् वर अहम् एव अत्र देहे अधियज्ञः (अस्मि) - The more I think, the more I am getting convinced that यज्ञः should be taken to mean activation of energy. And अधियज्ञः means not only activation, but command on its activation and regulation. Also, although the word देहे is singular, as अधियज्ञः He is commandant of all activations and regulations of energies in all embodiments. The tender leaf of a weed sprouting from a microsize seed is also an embodiment of energy. Is there not a commandment working that only mangoes grow on a mango tree ? Isn't that a simple example, rather, the proof that अहम् एव अत्र देहे अधियज्ञः ?

(४) There is some poetic justice that here अर्जुनः is addressed as देहभूताम् वरः the choicest one among all creation having embodiment.

(५) Here, although अधिभूतम्, अधिदैवतम् and अधियज्ञः are separately detailed as अधिभूतम् क्षरः भावः, पुरुषः च अधिदैवतम् and अहम् एव अत्र देहे अधियज्ञः it is clear from the earlier mention साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ... ॥७-३०॥ that,

He is to be understood to be स-अधिभूतम् स-अधिदैवतम् also स-अधियज्ञः.

(६) This is similar to how in the Olympics, different sports competitions are held simultaneously, each according to its own rules, but all within the purview of the International Olympics Committee.

- Losers are examples of क्षरः भावः the अधिभूतम्,
- Some acclaimed athletes suffer accidents and lose, which evidences the hand of the providence अधिदैवतम्.
- Olympics is the show of activations of energies अधियज्ञः.

(७) Goings on in the world, across the universe is every day the Olympics, nay every moment the Olympics ! We are all part of it. We play it, we have to play it, there is no escape. If so, then let us play it, as best as we can. The best way to play it is by being devout unto Him, realising Him to be साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-५ अन्तकाले च मामेव

=====

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

पदच्छेदैः - अन्तकाले च माम् एव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥८-५॥

पदच्छेदैः - यः प्रयाति सः मद्भावम् याति न अस्ति अत्र संशयः

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a			अन्तकाले		च		
1b		माम्			एव	स्मरन्	
1c		कलेवरम्				मुक्त्वा	
1d	यः						प्रयाति
1e	सः	मद्भावम्					याति
2	संशयः				अत्र न		अस्ति

Note

- वाक्यांशः #1a to #1e together make one complex sentence, where the कृदन्तौ स्मरन् in 1b and मुक्त्वा in 1c have their own कर्मपदीयौ.
- The phrase वाक्यांशः अन्तकाले च in 1a is common to all three वाक्यांशः from 1b to 1d and is hence identified separately as 1a.

(1a) अन्तकाले च

1. अन्तकाले - अन्तकाल पुं. 7'1 / अन्तस्य कालः इति अन्तकालः
(षष्ठी-तत्पुरुषः)
 - a. अन्तस्य - अन्त end पुं. 6'1
 - b. कालः - काल time पुं. 1'1
 - c. अन्तकालः - time of end (of life)

अन्तकाले च - and at the time of death

(1b) माम् एव स्मरन्

1. माम् - अस्मद् सर्व. 2'1
2. एव - only अव्ययम्
3. स्मरन् - स्मृ-धातोः शतृ-वि. स्मरत् अत्र पुं. 1'1 / स्मृ आध्याने
(to remember, to recollect, to think upon, to recite mentally, to memorize) भ्वादिः, ०१.०९१९ परस्मैपदी,
सकर्मकः, अनिट् / स्मृ चिन्तायाम् (to remember, to recollect, to memorize) भ्वादिः, ०१.१०८२ परस्मैपदी,
सकर्मकः, अनिट् / स्मृ प्रीतिबलनयोः (to satisfy, to please, to force) स्वादिः, ०५.००१५ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

माम् एव स्मरन् - remembering Me only, meditating on Me only

(1c) कलेवरम् मुक्त्वा

1. कलेवरम् - कलेवर body पुं./नपुं. 2'1
2. मुक्त्वा - मुच्-धातोः क्त्वान्तम् / मुच् मुचूँ मोक्षणे (to free, to liberate, to leave, to release, to loosen, to abandon)
तुदादिः ०६.०१६६ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्

कलेवरम् मुक्त्वा - leaving the body

(1d) यः प्रयाति

1. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1

2. प्रयाति - (प्र+या)-धातोः लट् प्र.पु. एक.

यः प्रयाति - the (soul) which proceeds ahead

(1e) सः मद्भावम् याति

1. सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1

2. मद्भावम् - मद्भाव पुं. 2'1 / मम भावः इति मद्भावः

(षष्ठी-तत्पुरुषः)

a. मम - अस्मद् सर्व. 6'1

b. भावः - भाव पुं. 1'1 / In Apte's dictionary there are 37 shades of meanings are detailed. Since its etymology is given as भू-भावे घञ् one can paraphrase the etymology as भूयते अनेन इति भावः. So भावः is that which connotes the 'beingness' or essence of an entity or of a concept.

3. याति - या-धातोः लट् प्र.पु. एक. / या प्रापणे (to go, to pass)

अदादिः ०२.००४४ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

सः मद्भावम् याति - he attains 'beingness' akin to that of Me.

(2) अत्र संशयः न अस्ति

1. अत्र - here अव्ययम्

2. संशयः - संशय doubt पुं. 1'1

3. न - no, not अव्ययम्

4. अस्ति - अस्-धातोः लट् प्र.पु. एक. / अस् अस् भुवि (to be, to exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

अत्र संशयः न अस्ति - there is no doubt about this.

Overall meaning

अन्तकाले च यः माम् एव स्मरन् कलेवरम् मुक्त्वा प्रयाति सः मद्भावम् याति अत्र संशयः न अस्ति	And the (soul) which at the time of death, leaving the body, remembering Me only, meditating on Me only, proceeds ahead, he attains 'beingness' akin to that of Me. There is no doubt about this.
--	--

छन्दोविश्लेषणम्

अन्तकाले च मामेव (८ अक्षराणि) “च मामे” एतेषां मात्राः १-२-२
स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् (८ अक्षराणि) “कलेव” एतेषां मात्राः १-२-१
यः प्रयाति स मद्भावं (८ अक्षराणि) “स मद्भा” एतेषां मात्राः १-२-२
याति नास्त्यत्र संशयः (८ अक्षराणि) “त्र संश” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-५) श्लोके अनुष्टुभ् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) The adverbial phrase अन्तकाले च is common to all four action words स्मरन् मुक्त्वा प्रयाति याति. Even the phrase मामेव स्मरन् is common to the other three action words मुक्त्वा प्रयाति याति. As per grammatical characteristics, the phrase कलेवरम् मुक्त्वा is prior to प्रयाति and याति. The action words प्रयाति and याति are also in that sequence only, प्रयाति proceeds ahead, याति reaches, attains.

(२) Since कलेवरम् मुक्त्वा leaving the body is the action prior to प्रयाति proceeds ahead, what proceeds ahead after leaving the body can be only the soul. Is it not thought-provoking that implicit here is migration of the soul after death ? Different souls would migrate differently. The one who is

माम् एव स्मरन् meditates on Me, attains मद्भावः 'beingness' akin to that of Me.

(३) Note that in कलेवरम् मुक्त्वा there is मुक्तिः leaving. But that is the soul leaving the body, not the emancipation of the soul from the cycles of births and deaths, which is really the मुक्तिः, That is connoted by सः मद्भावम् याति he attains 'beingness' akin to that of Me.

(४) In Indian philosophy they speak of मुक्तिः being of four types - सलोकता, समीपता, सायुज्यता, सरूपता. For my own simplistic understanding, I take मुक्तिः being of four types is like going to meet somebody at his address, say, 201 Shuchi Heights.

1. If I reach Shuchi Heights, it is सलोकता being in the same premises
2. If I reach apartment #201, it is समीपता I am so close, right there
3. The person opens the door and shakes hands with me which is सायुज्यता,
4. We hug each other, the third person cannot make out who is host, who is guest. That is सरूपता.

(५) “सः मद्भावम् याति he attains 'beingness' akin to that of Me” appeals to be सरूपता, but may be सायुज्यता, certainly a good enough intimacy. Even if it may not be totally identical identity.

(६) Is it not fantastic with what subtlety is suggested in this श्लोकः migration of the soul after death leading even to सायुज्यता, if not सरूपता. The way to attain that is अन्तकाले च

माम् एव स्मरन् meditating on Him only, especially at the time of the last breath !

(७) How can one be sure that one can be meditating on Him at the time of the last breath ? That can happen only if one meditates on Him non-stop, at every breath, may death come at any breath ?!

(८) The word च in अन्तकाले च has the inclusive sense, meaning माम् एव स्मरन् meditating on Him only, not just अन्तकाले rather, सदैव.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-६ यं यं वापि स्मरन्भावम् + ८-७ तस्मात्सर्वेषु कालेषु

=====

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

पदच्छेदैः - यम् यम् वापि (वा+अपि) स्मरन् भावम् त्यजति अन्ते
कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥८-६॥

पदच्छेदैः - तम् तम् एव एति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

पदच्छेदैः - तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मे वैष्यस्य संशयः ॥८-७॥

पदच्छेदैः - मयि-अर्पित-मनःबुद्धिः माम् एव एष्यसि असंशयः or
असंशयम्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
			कौन्तेय				
1a		यं यं भावम्	अन्ते		वा अपि	स्मरन्	
1b	(आत्मा)	कलेवरम्					त्यजति
1c			तेन भावेन		सदा	भावि तः	
1d		तं तम् (भावम्)			एव		एति

2	(त्वम्)	माम्	तस्मात् सर्वेषु कालेषु		च		अनुस्मर युध्य
3a	मनोबु द्धी	मयि (येन)				अर्पिते	
3b	(त्वम्) असंशयः	माम्	(असंशय म्)		एव		एष्यसि

Note -

1. The word अन्ते can be taken to be common to both (1a) and (1b)
2. In (1b) the subject word आत्मा is implicit, because it can be only आत्मा, that can forsake the body अन्ते कलेवरम् त्यजति and migrate to तम् एव भावम् एति
3. In (1c) the word तद्भावभावितः (तेन भावेन भावितः) includes the कृदन्तम् भावितः which makes सदा तद्भावभावितः a वाक्यांशः, distinctly different from (1d) which has the तिङन्तम् एति. As such सदा तद्भावभावितः is truly the subject clause of the verb एति in (1d).
4. Because of two verbs अनुस्मर and युध्य, वाक्यांशः (2) is a compound sentence.
5. The तिङन्ताः अनुस्मर, युध्य, एष्यसि in 2 and 3b are all of म.पु. एक. So, त्वम् is the obvious कर्तृपदम्.
6. वाक्यांशः (3a) is actually the deciphering of the compound word मय्यर्पितमनोबुद्धिः as मयि अर्पिते मनोबुद्धी येन, Note the कृदन्तम् अर्पिते connotes a distinct action, which merits to be identified in a distinct वाक्यांशः. The word अर्पिते has passive voice inherent and

hence मनोबुद्धी the subject word. Note, both अर्पिते and मनोबुद्धी are put with द्विवचनम्

7. वाक्यांशः (3b) is further interesting because of the rendering असंशयः or असंशयम्. असंशयः is adjective of कर्तृपदम् त्वम्. However असंशयम् can be interpreted in two ways - (i) as an adjective of माम् (ii) as adverb of एष्यसि.

शब्दाव्यासाः

कौन्तेय - Eh, son of Kunti

(1a) यम् वा यम् अपि भावम् स्मरन्

1. यम् - यत् सर्व. अत्र पुं. 2'1

2. वा - or अव्ययम्

3. अपि - also अव्ययम्

4. भावम् - भाव पुं. 2'1 / In Apte's dictionary there are 37 shades of meanings are detailed. Since its etymology is given as भू-भावे घञ् one can paraphrase the etymology as भूयते अनेन इति भावः. So भावः is that which connotes the 'beingness' or essence of an entity or of a concept.

5. स्मरन् - स्मृ-धातोः शतृ-वि. स्मरत् अत्र पुं. 1'1 / स्मृ चिन्तायाम् (to remember, to recollect, to memorize) भ्वादिः, ०१.१०८२ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

(1b) अन्ते कलेवरम् त्यजति

1. अन्ते - अन्त end (of life) पुं. 7'1

2. कलेवरम् - कलेवर body पुं./नपुं. 2'1

3. त्यजति - त्यज्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / त्यज् त्यजँ हानौ (to abandon, to leave, to quit, to let go, to renounce) भ्वादिः,
०१.११४१ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

(1c+d) सदा तद्भावभावितः तम् तम् एव (भावम्) एति

1. सदा - अव्ययम्

2. तद्भावभावितः - तद्भावभावित वि. अत्र पुं. 1'1 / तेन भावेन भावितः

a. तेन - तत् सर्व. अत्र पुं. 3'1

b. भावेन - भाव पुं. 3'1

c. भावितः - भू-धातोः प्रयोजकस्य क्त-वि. भावित अत्र पुं. 1'1

d. तद्भावभावितः -

3. तम् - तत् सर्व. अत्र पुं. 2'1

4. एव - अव्ययम्

5. एति - इ-धातोः लटि प्र.पु. एक. / इ इण् गतौ (to go) अदादिः,
०२.००४० परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

(2) तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर युध्य च

1. तस्मात् - तत् सर्व. अत्र पुं./नपुं. 5'1

2. सर्वेषु - सर्व सर्व. अत्र पुं. 7'3

3. कालेषु - काल पुं. 7'3

4. माम् - अस्मद् सर्व. 2'1

5. अनुस्मर - अनुस्मृ-धातोः लोटि म.पु. एक. / अनुस्मृ 1 P. To remember, think of, call to mind, recollect (with acc. or gen.)

6. युध्य - युध्-धातोः लोटि म.पु. एक. (युध्यस्व ? युध्य इति परस्मैपदि आर्षरूपम् ?) / युध् युधँ सम्प्रहारे (to fight) दिवादिः,
०४.००६९ आत्मनेपदी, अकर्मकः, अनिट् /

7. च - अव्ययम्

- (3a+b) मय्यर्पितमनोबुद्धिः असंशयः or असंशयम् माम् एव एष्यसि
1. मय्यर्पितमनोबुद्धिः - वि. पुं. 1'1 / मयि अर्पिते मनोबुद्धी (मनः च बुद्धिः च) येन सः मय्यर्पितमनोबुद्धिः
 - a. मय्यर्पित - मयि अर्पित (अलुक् सप्तमी-तत्पुरुषः)
 - b. अर्पिते - अर्पित वि. नपुं./स्त्री. 1'2 / ऋ-धातोः प्रयोजकस्य क्त-वि. अर्पित /
 - c. मनोबुद्धी (मनः च बुद्धिः च)
 - d. मय्यर्पितमनोबुद्धिः - one, who has reposed his mind and intellect in Me.
 2. असंशयः - वि. अत्र पुं. 1'1 / न संशयः यस्य (मनसि) सः असंशयः
 3. असंशयम् - असंशय वि. पुं./नपुं. 2'1 / न संशयः यस्य (मनसि) सः असंशयः / अथवा संशयेन विना इति असंशयम्
 4. माम् - अस्मद् सर्व. 2'1
 5. एष्यसि - इ-धातोः लृटि म.पु. एक. / इ इण् गतौ (to go) अदादिः, ०२.००४० परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

Overall meaning

अ	कौन्तेय अन्ते (आत्मा) यम् वा यम् अपि भावम् स्मरन् कलेवरम् त्यजति सदा तद्भावभावितः तम् तम् एव (भावम्) एति	Eh son of Kunti, the soul attains the same beingness or concept or entity, whichever it has in mind when leaving the body at the end of life, because that beingness or concept or entity, always carries an overbearing influence
---	--	---

आ	तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर युध्य च	Hence always, at all times remember Me, recall my name and fight
इ	मय्यर्पितमनोबुद्धिः असंशयः माम् एव एष्यसि	With your mind and intellect reposed in Me, thus devoid of any doubt, you will reach Me
ई	असंशयम् माम् एव एष्यसि	You will reach Me, who is the clarifier of and is himself free of all doubts
उ	असंशयम् माम् एव एष्यसि	No doubt, that you will reach Me.

छन्दोविश्लेषणम्

यं यं वापि स्मरन्भावं (८ अक्षराणि) “स्मरन्भा” एतेषां मात्राः १-२-२
त्यजत्यन्ते कलेवरम् (८ अक्षराणि) “कलेव” एतेषां मात्राः १-२-१
तं तमेवैति कौन्तेय (८ अक्षराणि) “ति कौन्ते” एतेषां मात्राः १-२-२
सदा तद्भावभावितः (८ अक्षराणि) “वभावि” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-६) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः
तस्मात्सर्वेषु कालेषु (८ अक्षराणि) “षु काले” एतेषां मात्राः १-२-२
मामनुस्मर युध्य च (८ अक्षराणि) “र युध्य” एतेषां मात्राः १-२-१
मय्यर्पितमनोबुद्धि- (८ अक्षराणि) “मनोबु(द्धि)” एतेषां मात्राः १-२-२
मामेवैष्यस्यसंशयः (८ अक्षराणि) “स्यसंश” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-७) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) The variants of interpretations as detailed under “Overall Meanings” (इ) असंशयः माम् एव एष्यसि (ई) असंशयम् माम् एव एष्यसि (उ) असंशयम् माम् एव एष्यसि certainly are interesting variants.

(२) When discussing the previous श्लोकः I had raised the point that to be sure of अन्तकाले मामेव स्मरन् one has to practise that all the time. That thought has been very much endorsed here सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-८ अभ्यासयोगयुक्तेन

=====

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

पदच्छेदैः - अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा न-अन्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८-८॥

पदच्छेदैः - परमम् पुरुषम् दिव्यम् याति पार्थ अनुचिन्तयन्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
			पार्थ				
1a			अभ्यास योगयु क्तेन न-अन्य गामिना चेतसा			अनुचि न्तयन्	
अभ्यासयोगयुक्तेन न-अन्यगामिना चेतसा are adverbial of अनुचिन्तयन्. Hence (1a) a separate वाक्यांशः. Since अनुचिन्तयन् is पुं. 1'1 it is कर्तृपदीयम् of याति in (1b)							
1b		परमम् दिव्यम् पुरुषम्					याति

शब्दाव्यासाः

पार्थ - Eh, son of पृथा

अभ्यासयोगयुक्तेन न-अन्यगामिना चेतसा अनुचिन्तयन् परमम्
दिव्यम् पुरुषम् याति

1. अभ्यासयोगयुक्तेन - अभ्यासयोगयुक्त वि. अत्र नपुं. 3'1 /
 अभ्यासः एव योगः अभ्यासयोगः / तेन युक्तम्
 अभ्यासयोगयुक्तम् /
 a. अभ्यासः - diligent study, practise
 b. युक्तम् - युज्-धातोः क्त-वि. युक्त enjoined, eligible अत्र
 नपुं. 1'1 /
 c. अभ्यासयोगयुक्तम् - what has become enjoined (with
 the Supreme), has become so eligible by dint of
 diligent study and practice.
2. नान्यगामिना - नान्यगामिन् वि. अत्र नपुं. 3'1 /
 न-अन्यगामिना
 a. अन्यगामिन् a. 1 going to another. -2 adulterous,
 unchaste
 b. नान्यगामिन् - not going elsewhere, unwavering,
 staying focused
3. चेतसा - चेतस् mind नपुं. 3'1
4. अनुचिन्तयन् - अनुचिन्त्-धातोः शतृ-वि. अनुचिन्तयत् अत्र पुं.
 1'1 / अनुचिन्त् 10 P. To consider, think of, call to mind
5. परमम् - परम supreme वि. अत्र पुं. 2'1
6. दिव्यम् - दिव्य glorious वि. अत्र पुं. 2'1
7. पुरुषम् - पुरुष पुं. 2'1 / पुरुषः (In सांख्य phil.) The soul (opp.
 प्रकृति); according to the Sāṅkhyas it is neither a
 production nor productive; it is passive and a looker-on
 of the Prakṛiti; cf. त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम्
 Ku.2.13; The soul, the original source of the universe
 (described in the पुरुषसूक्त)

8. याति - या-धातोः लटि प्र.पु. एक. / या प्रापणे (to go, to pass)
अदादिः, ०२.००४४ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्
अभ्यासयोगयुक्तेन नान्यगामिना चेतसा अनुचिन्तयन् परमम्
दिव्यम् पुरुषम् याति - He, who meditates अनुचिन्तयन् with
mind चेतसा which has become enjoined (with the Supreme),
has become so eligible अभ्यासयोगयुक्तेन by dint of diligent
study and practice and is not going elsewhere, is
unwavering, stays focused नान्यगामिना reaches unto, attains
याति the Supreme परमम् glorious दिव्यम् पुरुषम् original
source of the universe

छन्दोविश्लेषणम्

अभ्यासयोगयुक्तेन (८ अक्षराणि) “गयुक्ते” एतेषां मात्राः १-२-२
चेतसा नान्यगामिना (८ अक्षराणि) “न्यगामि” एतेषां मात्राः १-२-१
परमं पुरुषं दिव्यं (८ अक्षराणि) “रुषं दि(व्यं)” एतेषां मात्राः १-२-२
याति पार्थानुचिन्तयन् (८ अक्षराणि) “नुचिन्त” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-८) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) In the previous श्लोकः the mention was माम् एव एष्यसि.
Here परमम् दिव्यम् पुरुषम् याति. Both माम् and पुरुषम् are to be
taken to be synonymous, rather one and the same. This is
clear from पुरुषोत्तमयोगः of पञ्चदशोऽध्यायः. We shall come to
that in due course.

(२) But the point to be borne in mind is how to attain परमम्
दिव्यम् पुरुषम् याति. There is not much suspense left on this.
The answer to ‘how’ is अभ्यासयोगयुक्तेन नान्यगामिना चेतसा
अनुचिन्तयन्. Well, the prefix अनु in अनुचिन्तयन् makes

अनुचिन्तयन् equal to सदा तद्भावभावितः, of course
तद्भावभावितः means तस्य, तस्य पुरुषस्य भावेन भावितः. Can we
do that अभ्यासयोगः and become युक्त enjoined (with the
Supreme), and in turn eligible ? Let us start practising that
अभ्यासयोगः.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-९ कविं पुराणम् + ८-१० प्रयाणकाले मनसाचलेन

=====

कविं पुराणमनुशासितारम् ।

पदच्छेदैः - कविम् पुराणम् अनुशासितारम् ।

अणोरणीयान्समनुस्मरेद्यः ।

पदच्छेदैः - अणोः अणीयांसम् अनुस्मरेत् यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम् ।

पदच्छेदैः - सर्वस्य धातारम् अचिन्त्यरूपम् ।

आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥८-९॥

पदच्छेदैः - आदित्यवर्णम् तमसः परस्तात्

प्रयाणकाले मनसाचलेन ।

पदच्छेदैः - प्रयाणकाले मनसा अचलेन ।

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

पदच्छेदैः - भक्त्या युक्तः योगबलेन च एव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् ।

पदच्छेदैः - भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आवेश्य सम्यक् ।

स तं परं पुरुषमुपैति चाद्यम् ॥८-१०॥

पदच्छेदैः - सः तम् परम् पुरुषम् उपैति च आद्यम्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधे याः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	यः		प्रयाणकाले				अनुस्मरेत्
1b		प्राणम्	भ्रुवोः मध्ये			आवेश्य	
1c			भक्त्या योगबलेन *च		सम्यक्	युक्तः	

Note (1) The सुबन्तम् प्रयाणकाले being adverb of समनुस्मरेत् is actually common across 1a to 1h. **(2)** सुबन्तौ भ्रुवोः मध्ये are together a phrase adverbial of आवेश्य **(3)** The word प्राणम् is object of only the कृदन्तम् आवेश्य. **(4)** Since आवेश्य is ल्यबन्तम् it is an action prior to समनुस्मरेत्. Hence the phrase प्राणम् भ्रुवोः मध्ये आवेश्य is a sub-clause within the sub-clause 1a to 1h having तिङन्तम् समनुस्मरेत्. **(5)** सुबन्ताः भक्त्या योगबलेन *च is adverbial of कृदन्तम् युक्तः **(6)** Since युक्तः is पु. 1'1, भक्त्या योगबलेन च सम्यक् युक्तः is adjectival of यः, another sub-clause within the sub-clause.

1d	(यः)		अचलेन मनसा				(अनुस्मरेत्)
1e		अणीयांसम्	अणोः				
1f		अनुशासितारम्					
1g			सर्वस्य			धातारम्	
1h		अचिन्त्य रूपम्					
1i		आदित्यवर्णम्	तमसः परस्तात्				

(1) The phrase अणोः अणीयांसम् is object of अनुस्मरेत्. So is सर्वस्य धातारम् and तमसः परस्तात् आदित्यवर्णम् (2) अनुशासितारम् and अचिन्त्यरूपम् are directly objects of अनुस्मरेत्.

1j	सः	तम् परम् आद्यम् *च पुरुषम्					उपैति
----	----	-------------------------------------	--	--	--	--	-------

The phrases 1a to 1j together make one complex sentence, where 1a to 1i make the sub-clause adjectival of सः in main clause 1j.

शब्दाव्यासाः

यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1

प्रयाणकाले - प्रयाणकाल पुं. 7'1 / प्रयाणस्य कालः इति प्रयाणकालः
(षष्ठी-तत्पुरुषः) /

a. प्रयाणस्य - प्रयाण departure पुं. / नपुं. 6'1

b. कालः - काल time पुं. 1'1

c. प्रयाणकालः - time of departure

भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आवेश्य

1. भ्रुवोः - भ्रू eyebrow स्त्री. 6'2

2. मध्ये - in-between अव्ययम्

3. प्राणम् - प्राण life's energy पुं. 2'1

4. आवेश्य - आविश्-धातोः ल्यबन्तम् / आविश् to repose

भक्त्या योगबलेन च एव सम्यक् युक्तः

1. भक्त्या - भक्ति devotion स्त्री. 3'1

2. योगबलेन - योगबल नपुं. 3'1 / योगेन (प्राप्तं) बलम् इति
योगबलम् /

a. योगेन - योग पुं. 3'1 /

b. प्राप्तम् - प्राप् (प्र+आप्)-धातोः क्त-वि. प्राप्त obtained
अत्र नपुं. 1'1

c. बलम् - बल strength नपुं. 1'1

d. योगबलम् - strength obtained through Yoga, i.e. by
union with the Supreme.

3. च - अव्ययम्

4. एव - अव्ययम्

5. सम्यक् - अव्ययम्

6. युक्तः - युज्-धातोः क्त-वि. युक्त अत्र पुं. 1'1 / युक्तः enjoined
with the Supreme, eligible

अचलेन मनसा

1. अचलेन - अचल undulating, steadfast वि. अत्र नपुं. 3'1 / न
चलम् इति अचलम् (नञ्-तत्पुरुषः)

2. मनसा - मनस् mind नपुं. 3'1

अणोः अणीयांसम्

1. अणोः - अणु atom पुं. 5/6'1

2. अणीयांसम् - अणीयस् वि, अत्र पुं. 2'2 / अणीयस्, अणिष्ठ a.
[अणु-ईयसुन्, इष्ठच्] Smaller, smallest, very small;
अणोरणीयांसम् Bg.8.9 very small; अणीयसि
कारणेऽनणीयानादरो दृश्यते Dk.142

अनुशासितारम् - अनुशास्-धातोः तृच्-वि. अनुशासितृ अत्र पुं. 2'1 /
अनुशास् to regulate, to discipline

सर्वस्य धातारम्

1. सर्वस्य - सर्व all सर्व. अत्र पुन./नपुं. 6'1

2. धातारम् - धा-धातोः तृच्-वि. धातृ अत्र पुं. 2'1 / धा डुधाञ्
धारणपोषणयोः (to wear, to obey, to wear, to bear, to

support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः, ०३.००११

उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्

तमसः परस्तात् आदित्यवर्णम्

1. तमसः - तमस् नपुं. 6'1

2. परस्तात् - *ind.* 1 Beyond, on the other side of, further than (with gen.); आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् Bg.8.9. -2 Hereafter, afterwards; परस्तादवगम्यते Ś.1. -3 Higher than. -4 Ved. From above. -5 Aside, apart.

3. आदित्यवर्णम् - आदित्यवर्णं वि. अत्र पुं. 2'1 / आदित्यस्य इव वर्णः यस्य सः आदित्यवर्णः /

4. अचिन्त्यरूपम् - अचिन्त्यरूपं वि. अत्र पुं. 2'1 / न चिन्त्यम् रूपम् यस्य सः अचिन्त्यरूपः /

5. पुराणम् - पुराणं वि. अत्र पुं. 2'1 / पुराण *a.* (-णा, -णी *f.*) [पुरा नवम् Nir.] 1 Old, ancient, belonging to olden times

6. कविम् - कविं पुं. 2'1 / कवि *a.* [कु-इ Un.4.138] 1 Omniscient; Mb.1.5.27; कविं पुराणमनुशासितारम् Bg.8.9; Ms.4.24. -2 Intelligent, clever, wise; कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् Bhāg.7.13,10.18. -3 Thinking, thoughtful. -4 Praiseworthy. -विः 1 A wise man, a thinker, a sage; कवीनामुशना कविः Bg.10.37; Ms.7.49,2.151. -2 A poet / Note the etymology of कवि *is given as* कु-इ i.e. from धातुः कु / कु कुङ् शब्दे (to hum, to speak inarticulately, to sound) भ्वादिः ०१.११०३ आत्मनेपदी, अकर्मकः, अनिट् / कु शब्दे (to hum, to moan, to sound) अदादिः ०२.००३७ परस्मैपदी, अकर्मकः, अनिट् / कु कुङ् शब्दे (to speak loudly, to shout, to chirp) तुदादिः ०६.०१३६ आत्मनेपदी, अकर्मकः, अनिट् / one

can say कु means to versify one's thoughts / कविः is one, who does that.

7. अनुस्मरेत् - अनुस्मृ (अनु+स्मृ)-धातोः विधिलिङ्-लकारे प्र.पु. एक. / अनुस्मृ to meditate upon / स्मृ आध्याने (to remember, to recollect, to think upon, to recite mentally, to memorize) भ्वादिः ०१.०९१९ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् / स्मृ चिन्तायाम् (to remember, to recollect, to memorize) भ्वादिः ०१.१०८२ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

सः तम् परम् आद्यम् पुरुषम् उपैति

1. सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1
2. तम् - तत् सर्व. अत्र पुं. 2'1
3. परम् - पर supreme वि. अत्र पुं. 2'1
4. आद्यम् - आद्य first, foremost वि. अत्र पुं. 2'1
5. पुरुषम् - पुरुष पुं. 2'1 / In शब्दकल्पद्रुमः पुरुषः (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर् + “पुरः कुषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् ।) पिपर्ति पूरयति बलं यः पुषु शेते य इति वा । पुमान् । In आपटे dictionary पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.; पुर-अग्रगमने कुषन् Un.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान् Mk.3.27; Ms.1.32; 7.17; 9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A member or representative of a generation. -4 An officer, functionary, agent, attendant, servant. -5 The height or measure of a man (considered as a measure of length); द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा-षी परिखा Sk. -6 The soul; द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c. -7 The Supreme Being, God (soul of the universe); पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः (विदुः) Śi.1.33; R.13.6. -8 A person (in grammar); प्रथमपुरुषः the

third person, मध्यमपुरुषः the second person, and उत्तमपुरुषः the first person, (this is the strict order in Sk.). -9 The pupil of the eye. -10 (In Sāñ. phil.) The soul (opp. प्रकृति); according to the Sāñkhyas it is neither a production nor productive; it is passive and a looker-on of the Prakṛiti; cf. त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् Ku.2.13 and the word सांख्य also. -11 The soul, the original source of the universe

6. उपैति - उपे (उप+इ)-धातोः लटि प्र.पु. एक. / उपे to go near to, to be in the vicinity of, to become associated with.

Overall Meaning

1a	यः प्रयाणकाले	He, (that soul आत्मा) who at the time of embarking (on journey ahead)
1b	भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आवेश्य	By focussing the life's energy in between the two eyebrows
1c	भक्त्या योगबलेन च एव सम्यक् युक्तः	Well-enjoined (with the Supreme) by dint of devotion and by dint of the strength of observance of self-control
1d	अचलेन मनसा	With steadfast mind
1e	अणोः अणीयांसम्	(meditates upon Him), who is more minute than the minute
1f	अनुशासितारम्	(meditates upon Him), who regulates the goings on in the

		universe
1g	सर्वस्य धातारम्	(meditates upon Him), who is the upholder and sustainer of all and of everything
1h	तमसः परस्तात् आदित्यवर्णम्	(meditates upon Him), who is of resplendent brightness as of the sun and is hence beyond all darkness
1i	अचिन्त्यरूपम् च पुराणम् कविम् अनुस्मरेत्	(meditates upon Him), whose form cannot be ever understood, who is ancient, who is
1j	सः तम् परम् आद्यम् पुरुषम् उपैति	He becomes associated with that Supreme, who is the first and foremost

छन्दोविश्लेषणम्

कविं पुराणमनुशासितारम् (११ अक्षराणि)
 (१२१)(२११)(१२१)२२ मात्राः जभजगग-गणाः
 अणोरणीयान्समनुस्मरेद्यः (११ अक्षराणि)
 (१२१)(२२१)(१२१)२२ मात्राः जतजगग-गणाः (उपेन्द्रवज्रा)
 सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम् (११ अक्षराणि)
 (२२१)(२२१)(१२१)२२ मात्राः भभजगग-गणाः
 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् (११ अक्षराणि)
 (२२१)(२२१)(१२१)२२ मात्राः भभजगग-गणाः
 अस्मिन् (८-९) श्लोके उपजाति-छन्दः
 प्रयाणकाले मनसाचलेन (११ अक्षराणि)

(१२१)(२२१)(१२१)२२ मात्राः जतजगग-गणाः (उपेन्द्रवज्रा)
 भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव (११ अक्षराणि)
 (२२२)(२२१)(१२१)२२ मात्राः मतजगग-गणाः
 भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् (११ अक्षराणि)
 (१२२)(२२१)(२२१)२२ मात्राः यततगग-गणाः
 स तं परं पुरुषमुपैति चाद्यम् (१२ अक्षराणि)
 (१२१)(२११)(११२)(१२२) मात्राः जभसय-गणाः
 अस्मिन् (८-१०) श्लोके अपवादितः उपजाति-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) Because the pattern of गणाः are various, I thought it good to check what patterns are listed in Apte's dictionary. आपटे-शब्दकोशे उल्लिखितानि एकादशाक्षरपादैः त्रिष्टुभ्-च्छन्दांसि

1. ततजगग-गणैः इन्द्रवज्रा
2. जतजगग-गणैः उपेन्द्रवज्रा
3. उपजाति चतुर्दशविधा - क्वचित् द्वादशाक्षरपादैरपि
4. भभभगग-गणैः दोधकम्
5. मभनलग-गणैः भ्रमरविलसितम्
6. रनरलग-गणैः रथोद्धता
7. मभतगग-गणैः वातोर्मी
8. मततगग-गणैः शालिनी
9. रनभगग-गणैः स्वागता

(२) Can a soul आत्मा really do प्रयाणकाले at the time of embarking on journey ahead भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आवेश्य focussing the life's energy in between the two eyebrows ? It must be possible, because this is so mentioned here by श्रीकृष्णभगवान् himself. He would not mention it, if it was not

possible. But one has to be a highly accomplished योगी to be able to attain this, right ? That brings to mind various types of प्राणायामाः mentioned in अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥४-२९॥

(३) It is obvious that the पुरुषः in सः तम् परम् आद्यम् पुरुषम् उपैति is different from the आत्मा who becomes associated with the आद्यः पुरुषः. This seems to endorse the dualism द्वैतवाद school of thought, which contends जीवात्मा and परमात्मा to be different entities. Rather, one would agree that अद्वैतम् is only the final beatitude, when जीवात्मा and परमात्मा unite. अद्वैतम् is the aim, end-objective. Until that is achieved, what one works through is द्वैतम् only. May our आत्मा attain तम् परम् आद्यम् पुरुषम् !

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-११ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

=====

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

पदच्छेदैः - यत् अक्षरम् वेदविदः वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः

पदच्छेदैः - विशन्ति यत् यतयः वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

पदच्छेदैः - यत् इच्छन्तः ब्रह्मचर्यम् चरन्ति

तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥८-११॥

पदच्छेदैः - तत् ते पदम् सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मप दीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1a	वेदविदः	यत् (पदम्) अक्षरम्					वदन्ति
1b	वीतरागाः यतयः	यत् (पदम्)					विशन्ति
1c		यत् (पदम्)				इच्छन्तः	

The conjunctive pronouns यत् in 1a, 1b, 1c correspond with तत् in 1e. By corollary, the word पदम् in (1e) is implicit in 1a, 1b, 1c.

Whereas वेदविदः is कर्तृपदीयः of वदन्ति in 1a, वीतरागाः यतयः of विशन्ति in 1b, (वीतरागाः यतयः) alongwith the phrase यत् (पदम्) इच्छन्तः are कर्तृपदीयाः of चरन्ति in 1d. Basically यत् (पदम्) इच्छन्तः is a subject-phrase of चरन्ति.

1d	(वीतरा गाः यतयः)	ब्रह्मच र्यम्					चरन्ति
1e	(अहम्)	तत् पदम् *ते	संग्रहेण				प्रवक्ष्ये
<p>The verb प्रवक्ष्ये is द्विकर्मक, having तत् पदम् as पदार्थवाचकं कर्म with द्वितीया, ते as व्यक्तिवाचकं कर्म with चतुर्थी. Because प्रवक्ष्ये has उत्तमपुरुषः एकः, (अहम्) is the कर्तृपदीयः.</p>							

शब्दाभ्यासाः

वेदविदः यत् (पदम्) अक्षरं वदन्ति

1. वेदविदः - वेदविद् वि. अत्र पुं. 1'3 / वेदान् वेति इति वेदविद्
(उपपद-तत्पुरुषः)

a. वेदान् - वेद पुं. 2'3

b. वेति - विद्-धातोः लट् प्र.पु. एक. / विद् विदँ ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to meditate, to think) अदादिः ०२.००५९
परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

2. यत् - यत् सर्व. अत्र नपुं. 2'1

3. पदम् - पद नपुं. 2'1

4. अक्षरम् - अक्षर वि. अत्र नपुं. 2'1 / न क्षरः यस्य तत् अक्षरम् /

a. क्षरः - क्षर वि. अत्र पुं. 1'1 / क्षर a. [क्षरति स्यन्दते मुञ्चति वा, क्षर्-अच्] 1 Melting away. -2 Movable. -3 Perishable

5. वदन्ति - वद् लट् प्र.पु. बहु. / वद् वदँ व्यक्तायां वाचि (to talk, to speak, to tell, to describe, to inform, to explain, to utter, to communicate) भ्वादिः, ०१.११६४ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

वीतरागाः यतयः यत् (पदम्) विशन्ति

6. वीतरागाः - वीतराग वि. अत्र पुं. 1'3 / वीताः रागाः यस्मात् सः

वीतरागः (बहुव्रीहिः) /

a. वीताः - वी (वि+इ)-धातोः क्त-वि. वीत अत्र पुं. 1'3 /

b. रागाः - राग पुं. 1'3 / रागः [रञ्ज्-भावे घञ् नि° नलोपकुत्वे]

1 (a) Colouring, dyeing, tinging. (b) Colour, hue,

dye; वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।

स्थायीभवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ Pt.1.33. -2

Red colour, redness; अधरः किसलयरागः Ś.1.21;

Śi.8.15; Ki.16.46. -3 Red dye, red lac; रागेण

बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलंचकार Ku.3.30;5.11.

-4 Love, passion, affection, amorous or sexual

feeling; मलिनेऽपि रागपूर्णम् Bv.1.100 (where it

means 'redness' also); Śi.17.2; अथ भवन्तमन्तरेण

कीदृशोऽस्या दृष्टिरागः Ś.2; see चक्षूराग also;

चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः K.142. -5 Feeling,

emotion, sympathy, interest. -6 Joy, pleasure. -7

Anger, wrath; निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः Śi.

19.34. -8 Loveliness, beauty. -9 A musical mode or

order of sound; (there are six primary *Rāgas*; भैरवः

कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च

रागाः षडिति कीर्तिताः Bharata; other writers give

different names. Each *rāga* has six *rāgiṇīs* regarded

as its consorts, and their union gives rise to several

musical modes). -10 Musical harmony, melody;

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हतः Ś.1.5; अहो

रागपरिवाहिणी गीतिः Ś.5. -11 Regret, sorrow. -12

Greediness, envy; 'रागस्तु मात्सर्ये लोहितादिषु'
Medinī.; राजकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः Mb.7.85.

54. -13 The quality called Rajas q. v.

c. वीतरागः - one, who is free of disturbances and distractions due to emotions.

7. यतयः - यति वि. अत्र पुं. 1'3 / In Apte's dictionary there are three words - (i) यति pron. a. [यद्-परिमाणेऽति] (declined only in pl.; nom. acc. यति) As many, as often, how many.

(ii) यतिः f. [यम्-क्तिन्] 1 Restraint, check control (iii) यतिन् m. An ascetic. Here, meaning (iii) i.e. an ascetic is appropriate. But पुं. 1'3 of यतिन् would be यतिनः. All in all यतयः as यति पुं. 1'3 seems to be आर्षरूपम्

8. विशन्ति - विश् लट् प्र.पु. बहु. / विश् विशँ प्रवेशने (to enter) तुदादिः ०६.०१६० परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

यत् (पदम्) इच्छन्तः (वीतरागाः यतयः) ब्रम्हचर्यं चरन्ति,

9. इच्छन्तः - इष्-धातोः शतृ-वि. इच्छत् अत्र पुं. 1'3 / इष् इष्ँ इच्छायाम् (to wish, to desire, to want) तुदादिः ०६.००७८ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

10. ब्रम्हचर्यं - ब्रह्मचर्यं नपुं. 2'1 / ब्रह्मणः चर्यम् इति ब्रह्मचर्यम् /

a. ब्रह्मणः - ब्रह्मन् नपुं. 6'1 / ब्रह्मन् *n.* [बृह्-मनिन् नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्; cf. Un.4.145.] 1 The Supreme Being, regarded as impersonal and divested of all quality and action; (according to the Vedāntins, Brahman is both the efficient and the material cause of the visible universe, the all-pervading soul and spirit of the universe, the

essence from which all created things are produced and into which they are absorbed; अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म Ś. B.); ... यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञा- सस्व । तद् ब्रह्मेति Tai. Up.3.1; समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते Bh.3.84; Ku.3.15; दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः Mb.

- b. चर्यम् - चर्य नपुं. 1/2'1 / चर्-धातोः ण्यत्-वि. चर्य / चर्य *a.* [चर्-कर्मणि यत्] To be gone; to be practised &c. -र्या 1 Going about, moving, walking about; driving or going in a carriage; रथ° U.5. -2 Course, motion; as in सहचर्या. -3 Behaviour, conduct, deportment. -4 Practice, performance, observance; Ms.1.111; व्रतचर्या, तपश्चर्या. -5 Regular performance of all rites or customs. -6 Eating. -7 A custom, usage; Ms.6.32. -8 Pervading; visiting. -र्यम् 1 Going about. -2 Behaviour, conduct.
- c. ब्रह्मचर्यम् - 1 religious studentship, the life of celibacy passed by a Brāhmaṇa boy in studying the Vedas, the first stage or order of his life; अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाचरेत् Ms.3.2;2. 249; Mv.1.24; यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत् Kath. -2 religious study, self-restraint. -3 celibacy, chastity, abstinence, continence; also ब्रह्म- चर्याश्रम. (-र्यः) a religious

student; see ब्रह्मचारिन्. (-र्या) chastity, celibacy.

°व्रतम् a vow of chastity.

11. चरन्ति - चर् लट् प्र.पु. बहु. / चर् चरँ गतौ भक्षणे च (to go, to walk, to eat, to graze) भ्वादिः ०१.०६४० परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

(अहम्) ते तत् पदम् संग्रहेण प्रवक्ष्ये ।

12. अहम् - अस्मद् सर्व. 1'1

13. ते - युष्मद् सर्व. अत्र 4'1

14. संग्रहेण - संग्रह पुं. 3'1 / संग्रहः 1 Seizing, grasping; taking; प्रज्वालय तत्र चैवाग्नि- मकरोत् पाणिसंग्रहम् Rām.7.12.20. -2 Clenching the fist, grasp, grip. -3 Reception, admission. -4 Guarding, protection; तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् Ms.7.114. -5 Favouring, propitiating, entertaining, supporting; धनैः कार्योऽस्य संग्रहः Ms.3.138;8.311. -6 Storing, accumulation, gathering, collecting; स्वधासंग्रहतत्पराः R.1.66; तैः कृतप्रकृतिसंग्रहैः 19.55;17.60. -7 Governing, restraining, controlling; एव वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः Bhāg.11.20.21. -8 Conglomeration. -9 Conjunction. -10 Agglomeration (a kind of संयोग). -11 Inclusion, comprehension. -12 Compilation. -13 Epitome, summary, abridgment, compendium; संग्रहेण प्रवक्ष्यन्ते Bg.8.11; so तर्कसंग्रहः; मय्यावेशितया युक्त एतावान् योगसंग्रहः Bhāg.11.23.61. -14 Sum, amount, totality; करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः Bg.18.18. -13 A catalogue, list. -16 A store-room. -17 An effort, exertion. -18 Mention, reference. -19 Greatness, elevation. -20

**Velocity. -21 N. of Śiva. -22 A guardian, ruler, manager;
ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि संग्रहम् Rām.7.103.15.**

**-23 The fetching back of discharged weapons by
magical means; Mb. -24 Taking to wife, marriage. -25
Perception, notion,**

**15. प्रवक्ष्ये - प्रवच् (प्र+वच्)-धातोः आत्मनेपदिनः (?) लृटि उ.पु.
एक. / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः
०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट् / The
आत्मनेपदि-रूपम् is आर्षम्**

Overall Meaning

वेदविदः यत् (पदम्) अक्षरं वदन्ति	That state / status, which those who know Vedas call as unscratchable, immutable
वीतरागाः यतयः यत् (पदम्) विशन्ति	That state / status, which is attained by those, who are free of all affections and afflictions and those, who exercise restraint
यत् (पदम्) इच्छन्तः (वीतरागाः यतयः) ब्रम्हचर्यं चरन्ति	That state / status, aspiring which people observe celibacy, i.e. stay focused on the Supreme and observe self-sameness
(अहम्) ते तत् पदम् संग्रहेण प्रवक्ष्ये	I shall delineate summarily on that state / status,

छन्दोविश्लेषणम्

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति (११ अक्षराणि)
(१२१)(२२१)(१२१)२२ मात्राः जतजगग-गणाः

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः (११ अक्षराणि)
(१२१)(२११)(२२१)२२ मात्राः जभतगग-गणाः (उपेन्द्रवज्रा)
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति (११ अक्षराणि)
(१२२)(२२१)(१२१)२२ मात्राः यतजगग-गणाः
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये (११ अक्षराणि)
(२२१)(२२१)(२२१)२२ मात्राः तततगग-गणाः
अस्मिन् (८-११) श्लोके उपजाति-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) The phrase वेदविदः यत् (पदम्) अक्षरं वदन्ति suggests that some quotation in Vedas, speaks of अक्षरं पदम्. Maybe निघण्टुः will help locate that readily. In the निघण्टुः available at <https://archive.org/details/Nighantu/page/n11/mode/2up> the word अक्षरम् is shown in two lists -

1. as one of 75 वाङ्नामानि in अध्यायः 1, खण्डः 11
2. as one of 100 उदकनामानि in अध्यायः 1, खण्डः 12

This suggests that in Vedas the word अक्षरम् has two contexts (i) linguistic (ii) as adjective of water also.

This does not throw much light on the significance of the mention of अक्षरं पदम् here. But it became a good prompt for me to browse through the निघण्टुः the first thesaurus of world literature. I wonder, whether I would have browsed through the निघण्टुः, if there was not this prompt. I am thankful to the almighty for arousing this thought.

(२) The word अक्षरम् in वेदविदः यत् (पदम्) अक्षरं वदन्ति brings to mind अक्षरं ब्रह्म परमम् in (8'3). Together one can say that the अक्षरं पदम् referred to here is ब्रह्मपदम्. I have noted the

meaning of the word पदम् as state, status. The अक्षरं पदम् is that state of consciousness, which is best qualified by the adjectives अक्षरं परमम् and is itself the ब्रह्म.

(३) To be वीतरागः यतिः ब्रम्हचर्यं चरन् not necessarily वेदविद्, make one eligible to understand, realise and attain the अक्षरम् ब्रह्मपदम्.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-१२ सर्वद्वाराणि संयम्य + ८-१३ ओमित्येकाक्षरम्

=====

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

पदच्छेदैः - सर्वद्वाराणि संयम्य, मनः हृदि निरुध्य च

मूर्ध्न्याधाय आत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ८-१२ ॥

पदच्छेदैः - मूर्ध्नि आधाय आत्मनः प्राणम् आस्थितः योगधारणाम्
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

पदच्छेदैः - ओम् इति एकाक्षरम् ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन्
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ८-१३ ॥

पदच्छेदैः - यः प्रयाति त्यजन् देहम् सः याति परमाम् गतिम्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मप दीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1a		सर्वद्वा राणि				संयम्य	
1b		मनः	हृदि		च	निरु ध्य	
1c		प्राणम्	आत्मनः मूर्ध्नि			आधाय	
संयम्य, निरुध्य, आधाय have their own कर्मपदीयाः and make 1a, 1b, 1c as adverbial clauses.							
1d		योगधा रणाम्				आस्थि तः	
1e		ओम्-इ ति एकाक्ष				व्याहर न्	

		रम् ब्रह्म					
1f		माम्				अनु स्मरन्	
1g		देहम्				त्यजन्	
आस्थितः, व्याहरन्, अनुस्मरन्, त्यजन् have पुं. 1'1, have their own कर्मपदीयाः and make 1d, 1e, 1f, 1g adjectivals of यः in 1h.							
1h	यः (आत्मा)						प्रयाति
1i	सः (आत्मा)	परमाम् गतिम्					याति
देहम् त्यजन् प्रयाति “proceeds ahead leaving the body” can be only the soul आत्मा.							

शब्दाभ्यासाः

सर्वद्वाराणि संयम्य

1. सर्वद्वाराणि - सर्वद्वार नपुं. 2'3 / सर्वाणि द्वाराणि इति सर्वद्वाराणि /

a. सर्वाणि - सर्व सर्व. अत्र नपुं. 2'3

b. द्वाराणि - द्वार नपुं. 2'3

2. संयम्य - संयम् (सम्+यम्)-धातोः ल्यबन्तम् / संयम् 1 P. To restrain, curb, check, control, govern, subdue (Ātm.) as passions &c.)

मनः हृदि निरुध्य च

3. मनः - मनस् mind नपुं. 2'1

4. हृदि - हृद् heart स्त्री. 7'1

5. निरुध्य - निरुध् (नि+रुध्)-धातोः ल्यबन्तम् / निरुध् 7 U. To obstruct, stop, oppose, block up

6. च - अव्ययम्

आत्मनः प्राणम् मूर्ध्नि आधाय

7. आत्मनः - आत्मन् self पुं. 6'1

8. प्राणम् - प्राण inhaled breath, life's energy पुं. 2'1

9. मूर्ध्नि - मूर्धन् head नपुं. 7'1

10. आधाय - आधा (आ+धा)-धातोः ल्यबन्तम् / आधा 3 U. 1 To put, place, deposit, implant, lodge

योगधारणाम् आस्थितः

11. योगधारणाम् - योगधारणा स्त्री. 2'1 / योगस्य धारणा योगधारणा (षष्ठी-तत्पुरुषः) /

- a. योगस्य - योग पुं. 6'1 / योगः [युज् भावादौ घञ् कुत्वम्] 1 Joining, uniting. -2 Union, junction, combination; उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् Ś.7.22; गुणमहतां महते गुणाय योगः Ki.10.25; (वां) योगस्तडितोयदयोरिवास्तु R.6.65. -3 Contact, touch, connection; तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि R.3.26. -4 Employment, application, use; एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् Ms.9.10; R.10.86. -5 Mode, manner, course, means; ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणा- मुद्धरन् जटाः Bhāg.3.24.17; कथायोगेन बुध्यते H.1. 'In the course of conversation'. -6 Consequence, result; (mostly at the end of comp on in abl.); रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति Ś.2.15; Ku.7.55. -7 A yoke. -8 A conveyance, vehicle, carriage. -9 (a)

An armour. (b) Putting on armour. -10 Fitness, propriety, suitability. -11 An occupation, a work, business. -12 A trick, fraud, device; योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् Ms.8.165. -13 An expedient, plan, means in general. -14 Endeavour, zeal, diligence, assiduity; ज्ञानमेकस्थमाचार्ये ज्ञानं योगश्च पाण्डवे Mb.7.188.45. इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद् दिवानिशम् Ms.7.44. -15 Remedy, cure. -16 A charm, spell, incantation, magic, magical art; तथाख्यातविधानं च योगः संचार एव च Mb.12.59.48. -17 Gaining, acquiring, acquisition; बलस्य योगाय बलप्रधानम् Rām.2.82.30. -18 The equipment of an army. -19 Fixing, putting on, practice; सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते Mb.5.34.39. -20 A side; an argument. -21 An occasion, opportunity. -22 Possibility, occurrence. -23 Wealth, substance. -24 A rule, precept. -25 Dependence, relation, regular order or connection, dependence of one word upon another. -26 Etymology or derivation of the meaning of a word. -27 The etymological meaning of a word (opp. रूढि); अवयवशक्तिर्योगः. -28 Deep and abstract meditation, concentration of the mind, contemplation of the Supreme Spirit, which in *Yoga phil.* is defined as चित्तवृत्तिनिरोधः; स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते Bg. 5.21; सती सती योगविसृष्टदेहा Ku.1.21; V.1.1; योगेनान्ते तनुत्यजाम् R.1.8. -29 The system of philosophy established by Patañjali,

which is considered to be the second division of the Sāṃkhya philosophy, but is practically reckoned as a separate system; एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति Bg.5.5. (The chief aim of the *Yoga* philosophy is to teach the means by which the human soul may be completely united with the Supreme Spirit and thus secure absolution; and deep abstract meditation is laid down as the chief means of securing this end, elaborate rules being given for the proper practice of such *Yoga* or concentration of mind.) -30 A follower of the *Yoga* system of philosophy; जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः Mb.12.200.23. -31 (In arith.) Addition. -32 (In astr.) Conjunction, lucky conjunction. -33 A combination of stars. -34 N. of a particular astronomical division of time (27 such *Yogas* are usually enumerated). -35 The principal star in a lunar mansion. -36 Devotion, pious seeking after god. -37 A spy, secret agent. -38 A traitor, a violator of truth or confidence. -39 An attack; योगमाज्ञापयामास शिकस्य विषयं प्रति Śiva B.13.7. -40 Steady application; श्रुताद् हि प्रज्ञा, प्रज्ञया योगो योगादात्मवत्ता Kau. A.1.5; मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी Bg.13.10. -41 Ability, power; एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः Bg.10.7; पश्य मे योगमैश्वरम् 11.8. -42 Equality, sameness; समत्वं योग उच्यते Bg.2.48

b. धारणा - स्त्री. 1'1 / धारणा 1 The act of holding, bearing, supporting, preserving, &c. -2 The faculty of retaining in the mind, a good or retentive memory; धीर्धारणावती मेधा Ak. -3 Memory in general. -4 Keeping the mind collected, holding the breath suspended, steady abstraction of mind; (परिचेतुमुपांशु धारणाम्). R.8.18; Ms.6.72; Y.3. 201 (धारणेत्युच्यते चेयं धार्यते यन्मनो तया). -5 Fortitude, firmness, steadiness. -6 A fixed precept or injunction, a settled rule, conclusion; इति धर्मस्य धारणा Ms.8.184; 4.38;9.124. -7 Understanding, intellect; Y.3.73. -8 Continuance in rectitude, propriety, decorum. -9 Conviction or abstraction. -10 A kind of योगाङ्ग; देशबन्धश्चित्तस्य धारणा

12. आस्थितः - आस्था (आ+स्था)-धातोः क्त-वि. आस्थित अत्र पुं. 1'1 / आस्था 1 P. To stand or remain on or by, to occupy ओम्-इति एकाक्षरम् ब्रम्ह व्याहरन्

13. ओम् - ind. 1 The sacred syllable *om*, uttered as a holy exclamation at the beginning and end of a reading of the Vedas, or previous to the commencement of a prayer or sacred work. -2 As a particle it implies (a) solemn affirmation and respectful assent (so be it, amen !); (b) assent or acceptance (yes, all right); ओमित्युच्यताममात्यः Māl.6; ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति Śi. 1.75; द्वितीयश्चेदोमिति ब्रूमः S. D.1; (c) command; (d) auspiciousness; (e) removal or warding off. -3 Brahman. [This word first appears in the Upaniṣads as a mystic

monosyllable, and is regarded as the object of the most profound religious meditation. In the माण्डूक्य Upaniṣad it is said that this syllable is all what has been, that which is and is to be; that all is *om*, only *om*. Literally analysed, *om* is taken to be made up of three letters or quarters; the letter *a* is वैश्वानर, the spirit of waking souls in the waking world; *u* is तैजस the spirit of dreaming souls in the world of dreams; and *m* is प्रजा the spirit of sleeping and undreaming souls; and the whole *om* is said to be unknowable, unspeakable, into which the whole world passes away, blessed above duality; (for further account see *Gough's Upaniṣads* pp.69-73). In later times *om* came to be used as a mystic name for the Hindu triad, representing the union of the three gods *a* (Viṣṇu), *u* (Śiva), and *m* (Brahmā). It is usually called प्रणव or एकाक्षरम् cf. अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥

14. इति - अव्ययम्
15. एकाक्षरम् - एकाक्षर नपुं. अत्र 2'1 / एकम् अक्षरम् इति
एकाक्षरम् (द्विगुः)
a. एकम् - संख्यावि. One अत्र नपुं. 1'1 /
b. अक्षरम् - अक्षर वि. नपुं. अत्र 2'1 /
16. ब्रम्ह - ब्रह्मन् नपुं. अत्र 2'1
17. व्याहरन् - व्याह (वि+आ+ह)-धातोः शतृ-वि. व्याहरत् अत्र पुं.
1'1 / व्याह 1 P. To speak, say, utter, tell, narrate, declare
माम् अनुस्मरन्
18. माम् - अस्मद् सर्व. 2'1

19. अनुस्मरन् - अनुस्मृ (अनु+स्मृ)-धातोः शतृ-वि. अनुस्मरत्
अत्र पुं. 1'1 / अनुस्मृ 1 P. To remember, think of, call to
mind, recollect (with acc. or gen.)

यः (आत्मा) देहम् त्यजन् प्रयाति

20. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

21. आत्मा - आत्मन् पुं. 1'1 / आत्मन् *m.* [अत्-मनिण् Uṇ 4.152
said to be from अन् to breathe also] 'आत्मा यत्नो
धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च' इत्यमरः The soul, the
individual soul, the breath, the principle of life and
sensation

22. देहम् - देह body पुं. 2'1

23. त्यजन् - त्यज्-धातोः शतृ-वि. त्यजत् अत्र पुं. 1'1 / त्यज् त्यजँ
हानौ (to abandon, to leave, to quit, to let go, to renounce)
भ्वादिः ०१.११४१ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

24. प्रयाति - प्रया (प्र+या) धातुः लट् प्र.पु. एक. / प्रया 2 P. 1 To
walk, go; त्रस्ताद्भुतं नगरदैवतवत् प्रयासि Mk.1.27. -2 To
walk on, set out. -3 To depart, go forth or out; यथा
प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन वालुकाः Bhāg.6. 15.3. -4 To
advance, progress

सः (आत्मा) परमाम् गतिम् याति

25. सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1

26. परमाम् - परमा supreme वि. स्त्री. 2'1

27. गतिम् - गति state स्त्री. 2'1

28. याति - या-धातुः लट् प्र.पु. एक. / या प्रापणे (to go, to pass)
अदादिः ०२.००४४ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

Overall Meaning

यः (आत्मा)	The soul which
सर्वद्वाराणि संयम्य	By controlling all openings
मनः हृदि निरुध्य च	By holding the mind steadfast in the heart
आत्मनः प्राणम् मूर्ध्नि आधाय	By carrying the wind energies to become concentrated in the head
योगधारणाम् आस्थितः	Steadying oneself in Yoga i.e. in unison with the Supreme
ओम्-इति एकाक्षरम् ब्रम्ह व्याहरन्	Meditating on the Universal Supreme by uttering the single-letter Om
देहम् त्यजन् प्रयाति	proceeds ahead on leaving the body
सः (आत्मा) परमाम् गतिम् याति	That soul attains the ultimate state, the final beatitude

छन्दोविश्लेषणम्

सर्वद्वाराणि संयम्य (८ अक्षराणि) “णि संय(म्य)” एतेषां मात्राः १-२-२
मनो हृदि निरुध्य च (८ अक्षराणि) “निरुध्य” एतेषां मात्राः १-२-१
मूर्ध्न्याध्यायात्मनः प्राण-(८ अक्षराणि) “त्मनः प्रा” एतेषां मात्राः १-२-२
मास्थितो योगधारणाम् (८ अक्षराणि) “गधार” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-१२) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (८ अक्षराणि) “क्षरं ब्र(ह्म)” एतेषां मात्राः १-२-२
व्याहरन्मामनुस्मरन् (८ अक्षराणि) “मनुस्म” एतेषां मात्राः १-२-१

यः प्रयाति त्यजन्देहं (८ अक्षराणि) “त्यजन्दे” एतेषां मात्राः १-२-२
स याति परमां गतिम् (८ अक्षराणि) “रमां ग” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-१३) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) Admittedly the literal meanings as put forth in “Overall Meanings” are just literal. One wonders whether one can really practice सर्वद्वाराणि संयम्य, मनः हृदि निरुध्य च, आत्मनः प्राणम् मूर्ध्नि आधाय especially at the time of death, when the dividing line between life and death is itself so very thin. As such one may indulge in understanding these three phrases in some detail.

1. The phrase सर्वद्वाराणि संयम्य brings to mind नवद्वारे पुरे (5-13), the count of नव द्वाराणि includes श्रोत्रजिह्वे (3), घ्राणनेत्रे (4), उपस्थपायू (2).
2. मनः हृदि निरुध्य च - if मनः is physiologically located in the brain, how does one keep it under control हृदि in the heart ? Maybe the word हृदि connotes sentimental and emotional control.
3. आत्मनः प्राणम् मूर्ध्नि आधाय - The प्राणः is inhaled and what is exhaled is अपानः. In 4-29 there is mention of प्राणायामपरायणाः प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणम् अपाने जुह्वति तथा अपरे अपानं प्राणे जुह्वति. But आत्मनः प्राणम् मूर्ध्नि आधाय is yet different from these. Possibly it refers to regulating all the प्राणः to become उदानः going upwards and become मूर्ध्नि आधाय concentrated in the head.

Isn't all this so very challenging, especially to exercise all this at the point of death when आत्मा प्रयाति the soul should proceed ahead देहम् त्यजन् when leaving the body ?

(२) The phrase योगधारणाम् आस्थितः seems to be referring to the sixth धारणा-phase of अष्टाङ्गयोगः

(यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधिः) as delineated in योगसूत्राणि of पतञ्जलिः. As far as I know, in the योग-courses conducted around the world, they teach mainly the आसन-s. They preach यम-नियम also. In some advanced courses they may be teaching प्राणायाम also. The aspect of ध्यान, especially the methodology seems to develop differently in different cults, every cult संप्रदायः led by some गुरुः and the cult blossoms by the growth of the number of followers joining the cult. One such eminent cult is ISKCON started by श्रील भक्तिवेदान्त प्रभुपाद.

It comes to mind that almost all so-called “religion”s, such as Christianity, Islam, Jainism, Buddhism, Sikhism are all primarily संप्रदायाः cults, advocating and propagating their own methodologies and practices of ध्यानम्, which is but one, only one of the eight aspects of the totality of अष्टाङ्गयोगः.

(३) The phrase ओम्-इति एकाक्षरम् ब्रम्ह व्याहरन् is also the ध्यान-phase, advocating ओम्-कार-ध्यानम्. It is interesting that the two phrases योगधारणाम् आस्थितः and ओम्-इति एकाक्षरम् ब्रम्ह व्याहरन् are in the sequence of धारणा-ध्यान as in अष्टाङ्गयोगः.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-१४ अनन्यचेताः सततम्

=====

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

पदच्छेदैः - अनन्यचेताः सततम् यः माम् स्मरति नित्यशः

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥८-१४॥

पदच्छेदैः - तस्य अहम् सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मप दीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1a			पार्थ				
1b	यः अनन्यचे ताः	माम्			सततम् नित्यशः		स्मरति
1c	अहम्		तस्य नित्ययु क्तस्य योगिनः	सुलभः			(अस्मि)

शब्दाभ्यासाः

पार्थ

1. पार्थ पुं. संबोधनमेकवचनम् / पृथायाः अयमिति पार्थः /

यः अनन्यचेताः माम् सततम् नित्यशः स्मरति

2. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1

3. अनन्यचेताः - अनन्यचेतस् वि. अत्र पुं. 1'1 / न अन्यत् इति
अनन्यत् / न अन्यस्मिन् अन्यत्र वा चेतः यस्य सः अनन्यचेताः

a. चेतः - चेतस् नपुं. 1'1

b. अनन्यचेताः

4. माम् - अस्मद् सर्व. अत्र 2'1
5. सततम् - अव्ययम् Constantly, continuously, eternally, always
6. नित्यशः - अव्ययम् / नित्य a. [नियमेन नियतं वा भवं नि-त्य-प्; cf. P.IV.2.104. Vārt.]
7. स्मरति - स्मृ-धातोः लटि प्र.पु. एक. / स्मृ आध्याने (to remember, to recollect, to think upon, to recite mentally, to memorize) भ्वादिः, ०१.०९१९ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् / स्मृ चिन्तायाम् (to remember, to recollect, to memorize) भ्वादिः, ०१.१०८२ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्
- तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः अहम् सुलभः
8. तस्य - तत् सर्व. अत्र पुं. 6'1
9. नित्ययुक्तस्य - नित्ययुक्त वि. अत्र पुं. 6'1 / नित्यं युक्तः इति नित्ययुक्तः
 - a. नित्यम् - अव्ययम् / Daily, regularly, constantly, always, ever, perpetually, eternally
 - b. युक्तः - युज्-धातोः क्त-वि. युक्त / अत्र पुं. 1'1
10. योगिनः - योगिन् वि. अत्र पुं. 6'1
11. अहम् - अस्मद् सर्व. 1'1
12. सुलभः - सुलभ वि. अत्र पुं. 1'1

Overall Meaning

पार्थ	Eh son of पृथा
यः अनन्यचेताः माम् सततम् नित्यशः स्मरति	He who always remembers me, has always Me in his mind, his mind not getting digressed elsewhere

तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः अहम् सुलभः	For such ever-entwined Yogi, I am easily attainable
---	--

छन्दोविश्लेषणम्

अनन्यचेताः सततं (८ अक्षराणि) “ताः सत” एतेषां मात्राः २-१-१
 यो मां स्मरति नित्यशः (८ अक्षराणि) “ति नित्य” एतेषां मात्राः १-२-१
 तस्याहं सुलभः पार्थ (८ अक्षराणि) “लभः पा” एतेषां मात्राः १-२-२
 नित्ययुक्तस्य योगिनः (८ अक्षराणि) “स्य योगि” एतेषां मात्राः १-२-१
 प्रथमे पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (८-१४) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) All the mention in the previous श्लोकौ i.e. सर्वद्वाराणि संयम्य, मनः हृदि निरुध्य च, आत्मनः प्राणम् मूर्ध्नि आधाय, योगधारणाम् आस्थितः ओम्-इति एकाक्षरम् ब्रम्ह व्याहरन्, देहम् त्यजन् प्रयाति appealed to be almost impossible. Some solace seems to be available here that अहम् सुलभः I am easily attainable. But this also is qualified by the conditions that the person is अनन्यचेताः, नित्ययुक्तः, योगी and माम् सततम् नित्यशः स्मरति.

(२) Actually योगधारणाम् आस्थितः mentioned earlier and योगी mentioned here are one and the same. As such both the words नित्ययुक्तः and योगी are from धातुः युज्. One may raise a query “Can one be a योगी if one is not नित्ययुक्तः ? Can one be नित्ययुक्तः if one is not माम् सततम् नित्यशः स्मरन् ? If one is माम् सततम् नित्यशः स्मरन् there is less chance, rather, nil chance for one to be अनन्यचेताः

digressed. And finally if one is अनन्यचेताः and practises माम्

सततम् नित्यशः स्मरति and in turn if one is नित्ययुक्तः and योगी, for such a person अहम् सुलभः !

(३) Comes to mind the diktat in 5-8 that being नित्ययुक्तः does not mean that one is not doing anything else. If one is नित्ययुक्तः i.e. युक्तः one may be पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन् विसृजन् गृहणन् उन्मिषन् निमिषन् अपि, what one must regard, what one must be धारयन् is that इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति. By being as much clear about the fundamentals, being तत्त्ववित् being such युक्तः one must regard मन्येत that न एव किञ्चित् करोमि इति “I am not the doer of anything”. I think, the mention नित्ययुक्तः here connects well with युक्तः मन्येत and the related phraseologies in 5-8. Rather, श्लोकौ (5-8) and (8-14) complement each other.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-१५ मामुपेत्य पुनर्जन्म + ८-१६ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः

=====

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

पदच्छेदैः - माम् उपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयम् अशाश्वतम्
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥८-१५॥

पदच्छेदैः - न आप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिम् परमाम् गताः ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

पदच्छेदैः - आब्रह्मभुवनात् लोकाः पुनरावर्तिनः अर्जुन
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥८-१६॥

पदच्छेदैः - माम् उपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1a		परमाम् संसिद्धि म्				गताः	
1b	महात्मा नः	माम्				उपेत्य	
1c		दुःखालय म् अशाश्वत म् पुनर्जन्म			न		आप्नुव न्ति

The words गताः in 1a and उपेत्य have their own objects. Hence they make subclauses. The word महात्मानः is common subject of उपेत्य and आप्नुवन्ति.

Note गताः is पुं. 1'3, the phrase परमाम् संसिद्धिम् गताः is adjectival for महात्मानः in turn for उपेत्य and आप्नुवन्ति also.

			अर्जुन				
2	लोकाः		आब्रम्ह भुवनात्	पुनरावर्ति नः			
			कौन्तेय				
3a		माम्			तु	उपेत्य	
3b	पुनर्जन्म				न		विद्यते

Although उपेत्य in 3a is ल्यबन्तम् it is not समानकर्तृक with 3b.

शब्दाभ्यासाः

परमाम् संसिद्धिम् गताः महात्मानः

- परमाम् - परम वि. अत्र स्त्री. 2'1 / परम *a.* [परं परत्वं माति-क Tv.] 1 Most distant, last. -2 Highest, best, most excellent, greatest; प्राप्नोति परमां गतिम् Ms.4.14;7.1;2.13. -3 Chief, principal, primary, supreme; सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् Ms.9.319. -4 Exceeding, extreme
- संसिद्धिम् - संसिद्धि स्त्री. 2'1 / संसिद्धिः 1 Completion, complete accomplishment or attainment; स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् Bhāg.1.2.13; Ku.2.63; Ms.6.29. -2 Absolution, final beatitude; संसिद्धिं परमां गताः Bg.8.15;3.20.
- गताः - गत वि. अत्र पुं. 1'3 / गम्-धातोः क्त-वि. गत / गम् गम् गतौ (to go, to go to) भ्वादिः ०१.११३७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

4. महात्मानः - महात्मन् वि. अत्र पुं. 1'3 / महान् आत्मा यस्य सः
महात्मा (बहुव्रीहिः)

a. महान् - महत् वि. अत्र पुं. 1'1 / महत् *a*. [मह-अति]
(compar. महीयस्; superl. महिष्ठ; nom. महान्,
महान्तौ, महान्तः; acc. pl. महतः) 1 Great, big, large,
huge, vast; महान् सिंहः, व्याघ्रः &c. -2 Ample,
copious, abundant, many, numerous; महाजनः,
महान् द्रव्यराशिः. -3 Long, extended, extensive;
महान्तौ बाहू यस्य स महाबाहुः; so महती कथा, महानध्वा.
-4 Strong, powerful, mighty; as महान् वीरः. -5
Violent, intense, excessive; महती शिरोवेदना, महती
पिपासा. -6 Gross, thick, dense; महानन्धकारः. -7
Important, weighty, momentous;
महत्कार्यमुपस्थितम्, महती वार्ता. -8 High, lofty,
eminent, distinguished, noble

b. आत्मा - आत्मन् पुं. 1'1 / आत्मन् *m*. [अत्-मनिष् Un
4.152 said to be from अन् to breathe also] 'आत्मा
यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च' इत्यमरः 1 The
soul, the individual soul

c. महात्मा - great soul

माम् उपेत्य

5. माम् - अस्मद् सर्व. 2'1

6. उपेत्य - उपे (उप+इ)-धातोः ल्यबन्तम् / उपे 2 P. [उप-इ] 1 To
approach, come near, arrive at, reach (a place, person
&c.); परमं साम्यमुपैति Muṇḍ. Up.3.1.3. लतामुपेत्य Ś.1; so
राजानम्, दुर्गम् &c. योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्

Bg.8.28,10.15,9.28. -2 To go to (a master), become a pupil.

दुःखालयम् अशाश्वतम् पुनर्जन्म न आप्नुवन्ति

7. दुःखालयम् - दुःखालय पुं./नपुं. 2'1 / दुःखस्य आलयः (आलयं वा)

a. दुःखस्य - दुःख नपुं. 6'1 / दुःख *a.* [दुष्टानि खानि यस्मिन्, दुष्टं खनति खन्-ड, दुःख्-अच् वा Tv.] 1 Painful, disagreeable, unpleasant; सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् Rām. -2 Difficult, uneasy. -खम् 1 Sorrow, grief, unhappiness, distress, pain, agony

b. आलयः - आलयः, आलयम् [आलीयतेऽस्मिन्, आली-अच्] 1 An abode, a house, a dwelling

c. दुःखालयम् - abode of Sorrow, grief, unhappiness, distress, pain, agony

8. अशाश्वतम् - अशाश्वत वि. अत्र नपुं. 2'1 / न शाश्वतम् इति अशाश्वतम्

a. शाश्वत - *a.* (-ती *f.*) 1 [शश्वद् भवः अण्] 1 Eternal, perpetual, everlasting; शाश्वतीः समाः Rām.1.2.15 (= U.2. 5) 'for eternal years', 'ever more', 'for all time to come'

b. अशाश्वतम् - not eternal, perpetual, everlasting

9. पुनर्जन्म - पुनर्जन्मन् नपुं. 1'1 / पुनः जन्म इति पुनर्जन्म /

a. पुनः - पुनर् *ind.* Again, once more, anew

b. जन्म - जन्मन् birth नपुं. 1'1

c. पुनर्जन्म - rebirth

10. न - no, not अव्ययम्

11. आप्नुवन्ति - आप्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / आप् आप्नु व्याप्तौ
(to obtain, to pervade, to occupy, to reach, to get) स्वादिः
०५.००१६ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

अर्जुन - पुं. संबोधनमेकवचनम् /

आब्रम्हभुवनात् लोकाः पुनरावर्तिनः

12. आब्रम्हभुवनात् - आब्रम्हभुवन नपुं. 5'1 / ब्रह्मणः भुवनं
ब्रम्हभुवनम् (षष्ठी-तत्पुरुषः) / ब्रम्हभुवनमपि आदाय
आब्रम्हभुवनात्

a. ब्रह्मणः - ब्रह्मन् नपुं. 6'1

b. भुवनम् - भुवन नपुं. 1/2'1

c. आदाय - आदा-धातोः ल्यबन्तम् / आदाय *ind.* Having
taken; oft. with a prepositional force 'with'

d. आब्रम्हभुवनात् - inclusive of ब्रम्हभुवनम्

13. लोकाः - लोक पुं. 1'3 / लोकः [लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्] The
world, a division of the universe; (roughly speaking
there are three *lokas* स्वर्ग, पृथ्वी and पाताल, but
according to fuller classification the *lokas* are fourteen,
seven higher regions rising from the earth one above the
other, *i. e.* भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक,
तपर्लोक, and सत्यलोक or ब्रह्मलोक; and seven lower
regions, descending from the earth one below the other;
i. e. अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल, and
पाताल).

14. पुनरावर्तिनः - पुनरावर्तिन् वि. अत्र पुं. 1'3 / पुनः आवर्ती इति
पुनरावर्ती /

a. आवर्ती - आवर्तिन् वि. अत्र पुं. 1'1 / आवर्तिन् Whirling or
turning upon itself, returning

कौन्तेय - पुं. संबोधनमेकवचनम् / son of Kunti

माम् उपेत्य तु पुनर्जन्म न विद्यते

15. तु - however अव्ययम्

16. विद्यते - विद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / विद् विद् सत्तायाम् (to exist) दिवादिः, ०४.००६७ आत्मनेपदी, अकर्मकः, अनिट्

Overall Meaning

परमाम् संसिद्धिम् गताः महात्मानः माम् उपेत्य दुःखालयम् अशाश्वतम् पुनर्जन्म न आप्नुवन्ति	Those great souls, who have attained the most excellent final beatitude come unto Me and are not reborn to experience the travails of another birth, which certainly has no finality.
अर्जुन, आब्रम्हभुवनात् लोकाः पुनरावर्तिनः	Eh Arjun, (as such) all the world including the ब्रम्हभुवनम् have this characteristics of reappearance
कौन्तेय माम् उपेत्य तु पुनर्जन्म न विद्यते	Eh son of Kunti, on attaining Me, however, there is no rebirth.

छन्दोविश्लेषणम्

मामुपेत्य पुनर्जन्म (८ अक्षराणि) “पुनर्ज(न्म)” एतेषां मात्राः १-२-२

दुःखालयमशाश्वतम् (८ अक्षराणि) “मशाश्व” एतेषां मात्राः १-२-१

नाप्नुवन्ति महात्मानः (८ अक्षराणि) “महात्मा” एतेषां मात्राः १-२-२

संसिद्धिं परमां गताः (८ अक्षराणि) “रमां ग” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (८-१५) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः (८ अक्षराणि) “वनाल्लो” एतेषां मात्राः १-२-२
पुनरावर्तिनोऽर्जुन (८ अक्षराणि) “र्तिनोऽर्जु” एतेषां मात्राः १-२-१
मामुपेत्य तु कौन्तेय (८ अक्षराणि) “तु कौन्ते” एतेषां मात्राः १-२-२
पुनर्जन्म न विद्यते (८ अक्षराणि) “न विद्य” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-१६) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) There occasioned to be a discussion with a ‘father’ of the Christian order. He shared that as a part of comparative study of religious thought, he had studied Gita. He said that there are many points common in Christian and Hindu philosophical thought. He also added that one major difference is that Christian thought does not believe in rebirth. The two श्लोकौ which we are studying speak of पुनर्जन्म. The comment of the father prompts some nuances.

1. Whether to believe in rebirth or not, or whether to accept or not that everyone is bound to be reborn
2. If you do not accept that there is rebirth, then you do not accord any credence to it
3. You may accept that there is rebirth, yet you do not accord any credence to it
4. The suggestion here is that rebirth is there. But it is not good to be reborn and in turn to suffer death again. So, one should strive to transcend the cycle of births and deaths
5. This also presumes that rebirth may not be as a human.

(२) Such striving can be conscientiously done only in human life. In fact Hindu philosophy speaks of 8.4 million types of species and one may be reborn in any of the species. Rather, it is also believed that each soul has to undergo birth in all 8.4 million types of species.

(३) Saint Tukaram mentions his having done research on ‘why are we born in the first place ?’ His conclusion is that we are born, because we have a debit to clear regarding griefs and sorrows. The hypothesis seems to be that if there was no debit outstanding at the end of the previous birth, our soul would have attained emancipation then itself.

(४) The way to clear the debit, certainly not to add to it, is to lead a righteous life, also full of devotion and faith, as is led by महात्मानः the great souls. Those souls माम् उपेत्य come unto Me and attain परमाम् संसिद्धिम् the most excellent final beatitude. Such final beatitude is inherent of liberation from the travails of the cycles of births and deaths. So the Lord assures माम् उपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते on attaining Me there is no rebirth.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

॥ॐ श्रीपरमात्मने नमः॥

Learning Sanskrit and Gita together

गीताभ्यासे - ८-१७ सहस्रयुगपर्यन्तम्

=====

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः ।

पदच्छेदैः - सहस्रयुगपर्यन्तम् अहः यत् ब्रह्मणः विदुः

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥८-१७॥

पदच्छेदैः - रात्रिम् युगसहस्र-अन्ताम् ते अहोरात्रविदः जनाः ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1a	(ये)	यत् सहस्रयुग पर्यन्तम् अहः	ब्रह्मणः				विदुः
1b		रात्रिम् युगसहस्रा णाम्	(ब्रह्मणः)				
1c	ते जनाः			अहोरात्रवि दः			
ब्रह्मणः सहस्रयुगपर्यन्तम् अहः ब्रह्मणः युगसहस्रान्ताम् रात्रिम् are two separate object phrases of विदुः. Hence they are separately detailed in (1a) and (1b).							

शब्दाभ्यासाः

ब्रह्मणः यत् सहस्रयुगपर्यन्तम् अहः युगसहस्रान्ताम् रात्रिम् (ये) विदुः
ते जनाः अहोरात्रविदः

1. ब्रम्हणः - ब्रह्मन् पुं./नपुं. 5/6'1 / अत्र नपुं. 6'1 / ब्रह्मन् *n*.
[बृह्-मनिन् नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्; cf. Uṇ.4.145.] 1 The Supreme Being, regarded as impersonal and divested of all quality and action; (according to the Vedāntins, Brahman is both the efficient and the material cause of the visible universe, the all-pervading soul and spirit of the universe, the essence from which all created things are produced and into which they are absorbed
2. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1
3. सहस्रयुगपर्यन्तम् - सहस्रयुगपर्यन्त वि. अत्र नपुं. 2'1 / सहस्रम् युगानि इति सहस्रयुगानि (द्विगुः) / सहस्रयुगानि पर्यन्तम् इति सहस्रयुगपर्यन्तम्
 - a. सहस्रम् - संख्यावि. नित्यं बहुवचनेन. सर्वलिङ्गेषु समानम् / सहस्रम् [समानं हसति हस्-र Tv.] 1 A thousand. -2 A large number.
 - b. युगानि - युग नपुं. 1/2'3 / युगम् 1 A yoke (*m.* also in this sense); युगव्यायतबाहुः R.3.34;10.87; Śi.3.68. -2 A pair, couple, brace; कुचयोर्युगेन तरसा कलिता Śi.9.72; स्तनयुग Ś.1.19. -3 A couple of stanzas forming one sentence; see युग्म. -4 An age of the world; (the Yugas are four:-- कृत or सत्य, त्रेता, द्वापर and कलि; the duration of each is said to be respectively 1,728,000; 1,296,000; 864,000; and 432,000 years of men, the four together comprising 4,320,000 years of men which is equal to one Mahāyuga q. v.; it is also supposed that the regularly descending length of the Yugas represents

a corresponding physical and moral deterioration in the people who live during each age, *Krita* being called the 'golden' and *Kali* or the present age the 'iron' age)

c. पर्यन्तम् - पर्यन्त *a. Bounded by, extending as far as*

4. अहः - अहन् नपुं. 2'1 / अहन् *n.* [न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्तनं, न हा-कनिन् Un.1.55.] (Nom. अहः, अहनी-अहनी, अहानि, अहना, अहोभ्याम् &c.; अहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च Śat. Br.) 1 A day (including day and night); अहः शब्दोऽपि अहोरात्रवचनः । रात्रिशब्दोऽपि । ŚB. on MS.8.1.16. अघाहानि Ms.5.84. -2 Day time

5. युगसहस्रान्ताम् - युगसहस्रान्त वि. अत्र स्त्री. 2'1 / युगानां सहस्रम् इति युगसहस्रम् / युगसहस्रम् अन्ते यस्याः सा युगसहस्रान्ता /
6. रात्रिम् - रात्रि स्त्री. 2'1 / रात्रिः रात्री *f.* [राति सुखं भयं वा रा-त्रिप् वा डीप् Un.4.69] Night
7. विदुः - विद्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः ०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्
8. ते - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'3
9. जनाः - जन पुं. 1'3
10. अहोरात्रविदः - अहोरात्रविद् वि. अत्र पुं. 1'3 / अहः च रात्रिः च अहोरात्रम् (द्वन्द्वः) / अहोरात्रं वेति इति अहोरात्रविद् /
a. अहोरात्रविद् - one, who knows significance of 'day' and 'night'

Overall Meaning

ब्रम्हणः यत् सहस्रयुगपर्यन्तम् अहः युगसहस्रान्ताम् रात्रिम् (ये) विदुः ते जनाः अहोरात्रविदः	Those who understand that for ब्रह्मन् the day time extends to a thousand युगानि and night time is also so long as includes a thousand युगानि, they are knowledgeable what a day and night together mean, they understand the significance of 'day' and 'night'.
---	---

छन्दोविश्लेषणम्

सहस्रयुगपर्यन्त- (८ अक्षराणि) “गपर्य(न्त)” एतेषां मात्राः १-२-२
 महर्यद्ब्रह्मणो विदुः (८ अक्षराणि) “ह्रमणो वि” एतेषां मात्राः १-२-१
 रात्रिं युगसहस्रान्तां (८ अक्षराणि) “सहस्रा” एतेषां मात्राः १-२-२
 तेऽहोरात्रविदो जनाः (८ अक्षराणि) “विदो ज” एतेषां मात्राः १-२-१
 अस्मिन् (८-१७) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) More than getting to understand the significance of ‘day’ and ‘night’ and becoming by that eligible to be called अहोरात्रविद्, it seems the श्लोकः wants us to understand the expansiveness and eternity of ब्रह्मन्. Rather ब्रह्मन् is not just expansive, but ever-expanding. This is clear in the etymology that ब्रह्मन् is from बृह्, which means to grow, to become large. So, to understand that one day-time of ब्रह्मन् is of a thousand युगानि cannot be limited to understanding only one day-time of ब्रह्मन्. If so, how many day-times ? One may ask whether this question itself is relevant. But why not ? Certainly there is no definite answer. The word सहस्रम् itself is not to be taken as a definite or finite number.

(२) Maybe, the purpose of giving this detail अहोरात्रम् of ब्रह्मन् is to remind us of the insignificant amount of time, that we live our life here.

(३) Questions arising in the mind and seeking their answers is the process of gaining knowledge.

- अहः day-time is gaining knowledge, is ज्ञानम्. The word in ईशावास्योपनिषत् is विद्या.
- रात्रिः night-time is lack of or want of knowledge or ignorance or improper knowledge. The word in ईशावास्योपनिषत् is अविद्या.

By being अहोरात्रविद् one would know both विद्या and अविद्या as is advocated in ईशावास्योपनिषत् also.

Gaining knowledge of both अहः and रात्रिः of ब्रह्मन् is acquiring that aspect of ब्रह्मज्ञानम् ! So, अहोरात्रविद् is ब्रह्मज्ञानविद् at least partially, on this aspect of अहोरात्रम् of ब्रह्मन् ! How smoothly we are introduced to this aspect of ब्रह्मज्ञानम् !

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे - ८-१८ अव्यक्ताद्व्यक्तयः + ८-१९ भूतग्रामः स एवायम्

=====

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

पदच्छेदैः अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्ति अहः-आगमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥८-१८॥

पदच्छेदैः - रात्रि-आगमे प्रलीयन्ते तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके ।

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

पदच्छेदैः - भूतग्रामः सः एव अयम् भूत्वा भूत्वा प्रलीयते

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ ८-१९॥

पदच्छेदैः - रात्रि-आगमे अवशः पार्थ प्रभवति अहः-आगमे ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1	सर्वाः व्यक्तयः			अव्यक्तात् अहरागमे			प्रभवन्ति
2				रात्र्यागमे अव्यक्तसंज्ञके	तत्र एव		प्रलीयन्ते
<p>In (1) अव्यक्तात् is adverb of place अहरागमे is adverb of time. In (2) रात्र्यागमे is adverb of time अव्यक्तसंज्ञके is adverb of place</p>							
			पार्थ				
3a	सः एव* अयम् भूतग्रामः		रात्र्यागमे		अवशः	भूत्वा भूत्वा	
3b							प्रलीयते
4			अहरागमे				प्रभवति

The words भूत्वा भूत्वा denote an action prior to प्रलीयते. Hence 3a is a subclause. The phrase सः एव* अयम् भूतग्रामः is a common subject of भूत्वा भूत्वा, प्रलीयते and प्रभवति.

शब्दाभ्यासाः

सर्वाः व्यक्तयः अहरागमे अव्यक्तात् प्रभवन्ति

1. सर्वाः - सर्व all सर्व. अत्र स्त्री. 1'3

2. व्यक्तयः - व्यक्ति manifestation स्त्री. 1'3

3. अहरागमे - अहरागम पुं. 7'1 / अहनः आगमः अहरागमः
(षष्ठी-तत्पुरुषः)

a. अहनः - अहन् षष्ठी-एक. / अहन् *n*. [न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्तनं, न हा-कनिन् Un.1.55.] (Nom. अहः, अहनी-अहनी, अहानि, अहना, अहोभ्याम् &c.; अहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च Śat. Br.) 1 A day (including day and night); अहः शब्दोऽपि अहोरात्रवचनः । रात्रिशब्दोऽपि । ŚB. on MS.8.1.16. अघाहानि Ms.5.84.

-2 Day time

b. आगमः - आगम Coming, arrival, approach, appearance पुं. 1'1 /

4. अव्यक्तात् - अव्यक्त वि. अत्र नपुं. 5'1 / न व्यक्तम् इति अव्यक्तम् (नञ्-तत्पुरुषः) / व्यञ्ज् (वि+अञ्ज्)-धातोः क्त-वि. व्यक्त / व्यञ्ज् 7 P. 1 To reveal, manifest, show

5. प्रभवन्ति - प्रभू (प्र+भू)-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / प्रभू 1 P. To arise, proceed, spring up, to be born or produced, originate (with abl.)

रात्र्यागमे तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते

6. रात्र्यागमे - रात्र्यागम पुं. 7'1 / रात्र्याः आगमः इति रात्र्यागमः

a. रात्र्याः - रात्रि स्त्री. 6'1 / रात्रिः रात्री *f.* [राति सुखं भयं वा रा-त्रिप् वा डीप् Un.4.69] Night

b. आगमः - आगम पुं. 1'1 / आगमः Coming, arrival, approach, appearance

7. तत्र - there अव्ययम्

8. एव - only अव्ययम्

9. अव्यक्तसंज्ञके - अव्यक्तसंज्ञक वि. अत्र पुं. 7'1 / अव्यक्तम् इति संज्ञकं यस्य तत् अव्यक्तसंज्ञकम्

a. संज्ञकम् - संज्ञक *a.* Killing, destroying (नाशक); कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम् Mb.12.279.3

10. प्रलीयन्ते - प्रली (प्र+ली)-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / प्रली 4 Ā. 1 To become dissolved, melt away. -2 To be absorbed or dissolved in, be resolved into; आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे Ku.2.10; रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके Bg.8.18; Ms.1.54. -3 To vanish, disappear; सह मेघेन तडित् प्रलीयते Ku.4.33.

पार्थ सः एव अयम् अवशः भूतग्रामः अहरागमे प्रभवति रात्र्यागमे प्रलीयते (एवं) भूत्वा भूत्वा प्रलीयते

11. पार्थ - संबो. एक. / पृथायाः अयमिति पार्थः

12. सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1

13. अयम् - इदम् सर्व. अत्र पुं. 1'1

14. अवशः - अवश वि. अत्र पुं. 1'1/ न वशः यस्य सः

(नञ्-बहुव्रीहिः)

a. वशः, वशम् 1 Wish, desire, will; -2 Power, influence, control, mastership, authority, subjection, submission

15. भूतग्रामः - भूतग्राम पुं. 1'1 / भूतानां ग्रामः इति भूतग्रामः
(षष्ठी-तत्पुरुषः)
- a. भूतानाम् - भूत वि. अत्र नपुं. 6'3 / भूत - what has been broguht into existence
- b. ग्रामः - ग्राम पुं. 1'1 / ग्रामः [ग्रस्-मन् आदन्तादेशः] 1 A village, hamlet; पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा M.1; त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थं स्वात्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ H.1.129; R.1.44; Me.30. -2 A race, community; कथा ग्रामं न पृच्छसि Rv.10.146.1. -3 A multitude, collection (of anything); e. g. गुणग्राम, इन्द्रियग्राम
16. भूत्वा - भू-धातोः क्त्वान्तम् /
17. प्रलीयते - प्रली (प्र+ली)-धातोः लटि प्र.पु. एक.
18. प्रभवति - प्रभू (प्र+भू)-धातोः लटि प्र.पु. एक.

Overall Meaning

सर्वाः व्यक्तयः अहरागमे अव्यक्तात् प्रभवन्ति	At the commencement of day time all manifestations emanate from the unmanifest
रात्र्यागमे तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते	At the commencement of night time, they vanish into the unmanifest.
पार्थ सः एव अयम् अवशः भूतग्रामः अहरागमे प्रभवति रात्र्यागमे प्रलीयते (एवं) भूत्वा भूत्वा प्रलीयते	Eh, son of Pritha, the same ensemble of creations, which, as it is, has no control on anything, awakens at the break of the day and is

	bedecked at the onset of the night, is thus and rejuvenated, also vanishes again again.
--	---

छन्दोविश्लेषणम्

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः (८ अक्षराणि) “क्तयः स(र्वाः)” एतेषां मात्राः

१-२-२

प्रभवन्त्यहरागमे (८ अक्षराणि) “हराग” एतेषां मात्राः १-२-१

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते (८ अक्षराणि) “प्रलीय(न्ते)” एतेषां मात्राः १-२-२

तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके (८ अक्षराणि) “क्तसंज्ञ” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (८-१८) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

भूतग्रामः स एवायं (८ अक्षराणि) “स एवा” एतेषां मात्राः १-२-२

भूत्वा भूत्वा प्रलीयते (८ अक्षराणि) “प्रलीय” एतेषां मात्राः १-२-१

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ (८ अक्षराणि) “वशः पा” एतेषां मात्राः १-२-२

प्रभवत्यहरागमे (८ अक्षराणि) “हराग” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (८-१९) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) In the previous श्लोकः and in these two श्लोकौ there is mention of अहः and रात्रिः, So there was a thought, whether श्लोकाः be studied together. But in the previous श्लोकः the context was of ब्रह्मणः अहोरात्रम्, hence of some ब्रह्मज्ञानम्. Here the context is of what happens of सर्वाः व्यक्तयः and of भूतग्रामः when the time is of अहरागमः or of रात्र्यागमः.

(२) The mention व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवन्ति and अव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते in (८-१८) and mention of भूतग्रामः प्रलीयते प्रभवति (च) in (८-१९) together relate so well with
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥2-28॥

Actually, on the stage they can and do create both daytime and night. The same actors व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवन्ति and अव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते. How true did Shakespeare say “The world's a stage !”

(३) The repetitive भूत्वा भूत्वा brings to mind युधिष्ठिरस्य उत्तरम् to a यक्षप्रश्नः The श्लोकः has the word अहन् also.

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम्।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतःपरम्॥

इह अहनि अहनि भूतानि यमालयम् गच्छन्ति = Here (in this world) every day beings brought into existence go to the abode of यमः (That is every day millions and trillions of lives die

शेषाः स्थावरम् इच्छन्ति = (Yet) those who remain wish to stay, wish to live. Those who remain seem to think that though every day millions and trillions of lives die, today is not my day to die ! Is their thinking prompted just by the survival instinct ?

अतः परम् आश्चर्यम् किम् = what is (what can be) more surprising than this ?

We can take that युधिष्ठिरस्य उत्तरम् to the यक्षप्रश्नः summarises the import of the श्लोकौ which we are studying.

(४) Actually भूतानि यमालयम् गच्छन्ति is not restricted to अहरागमे or रात्र्यागमे. So, the two statements भूतग्रामः रात्र्यागमे प्रलीयते and अहरागमे प्रभवति need to be taken as symptomatic. As such if the period of one अहोरात्रम् is to be taken as the period from one sunrise to the next, in terms of geographical and astronomical terms, the period of one अहोरात्रम् is almost as long as one year in the polar region, right ? If so, what symptoms are signified really by the statements भूतग्रामः रात्र्यागमे प्रलीयते and अहरागमे प्रभवति ? Since what pervades रात्र्यागमे is darkness and what pervades अहरागमे is light, maybe the darkness symbolizes ignorance and daylight symbolizes light of knowledge, state of wakefulness.

Comes to mind an interesting सुभाषितम्
रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः
इत्थं विचारयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥

As the bee, which had gone into the bosom (of a lotus), was thinking... “..night will pass and good morning will dawn, sun will rise and the glory of (this) lotus will smile..” Oh God ! an elephant uprooted the lotus !!

The thinking of the bee भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः “sun will rise and glory of (this) lotus will smile” is poetic justification of भूतग्रामः अहरागमे प्रभवति.

(५) Actually the word प्रभावः influence is from प्रभू. So प्रभवति can be interpreted to mean ‘gains the capability to

influence'. Conversely प्रलीयते can be interpreted to mean 'loses the capability to influence'. That is what happens with the lotus at every अहरागमे and रात्र्यागमे. And this keeps happening day in and day out भूतग्रामः अहरागमे प्रभवति रात्र्यागमे प्रलीयते (एवं) भूत्वा भूत्वा प्रलीयते. It is in the nature of things. The lotus can do nothing about it. Being a part of भूतग्रामः it is अवशम्.

(६) Actually the phrases व्यक्तयः तत्र एव प्रलीयन्ते and सः एव अयम् अवशः भूतग्रामः भूत्वा भूत्वा प्रलीयते brings to mind a beautiful poem

No matter how often I level this weed
It springs again after rain, as if there is need
To remind those, who sever life's delicate string
That destruction is never a permanent thing

The weed springs again there only तत्र एव, right ? So, becoming प्रलीन is not really destruction. It is just a state of not being wakeful. And this happens to व्यक्तयः and भूतग्रामः, because it has just no control, it is अवशः. Each of us is a व्यक्तिः a part of भूतग्रामः, is अवशः. Our birth does not happen by any self-will. Nor do we know how, when, where our death is going to happen. If we have no control on our birth or death, what to say of our life itself ?

(७) I am not convinced of the mention ब्रम्हणः युगसहस्रान्ता रात्रिः in the previous श्लोकः. If अहः means wakefulness, and रात्रिः the converse of it, my question is whether ब्रम्हन् is not wakeful ever ?

(८) When studying

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥2-69॥

it transpires that संयमी मुनिः is always awake only, because he जागर्ति and पश्यति. So, for him, there is no रात्र्यागमः. If there is no रात्र्यागमः for a संयमी मुनिः, how can युगसहस्रान्ता रात्रिः be relevant for ब्रम्हन् ?

(९) Anyway, it seems a good thought to bring the context of the श्लोकः (2-69) here and derive the message that one should strive to be संयमी मुनिः, so that रात्र्यागमे प्रलीयते and अहरागमे प्रभवति become irrelevant.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

॥ॐ श्रीपरमात्मने नमः॥

गीताभ्यासे - ८-२० परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो + ८-२१ अव्यक्तोऽक्षर
इत्युक्तस् + ८-२२ पुरुषः स परः पार्थ

=====

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

पदच्छेदैः - परः तस्मात् तु भावः अन्यः अव्यक्तः अव्यक्तात्
सनातनः

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ८-२० ॥

पदच्छेदैः - यः सः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

पदच्छेदैः - अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः तम् आहुः परमाम् गतिम्
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ८-२१ ॥

पदच्छेदैः - यम् प्राप्य न निवर्तन्ते तत् धाम परमम् मम ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

पदच्छेदैः - पुरुषः सः परः पार्थ भक्त्या लभ्यः तु अनन्यया
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ८-२२ ॥

पदच्छेदैः - यस्य अन्तस्थानि भूतानि येन सर्वम् इदम् ततम् ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1a			सर्वेषु भूतेषु			नश्य त्सु	
Note सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु is a सति-सप्तमी construct and is hence identified as a separate वाक्यांशः							

1b	यः						न* विनश्यति
1c	सः तु*		तस्मात् अव्यक्ता त्	अन्यः		अव्य क्तः	
1d			अव्य क्तः अक्षरः		इति	उक्तः	
Though अव्यक्तः अक्षरः have प्रथमा विभक्तिः they are not subject words. The phrase अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः is adjectival for सः in (1c)							
1e				सनात नः परः भावः			(अस्ति/भ वति/वर्तते /विद्यते)
Ib 1c, 1d, 1e there are too many words having प्रथमा विभक्तिः. I have exercised my discretion to paraphrasing the वाक्यांशाः Ib 1c, 1d.							
2		तम् परमाम् गतिम्					आहुः
आहुः is द्विकर्मक, तम् is व्यक्तिवाचकं कर्मपदम् and परमाम् गतिम् is पदार्थवाचकम्							
3a		यम्				प्राप्य	
3b	(जनाः)						न* निवर्तन्ते
3c	तत्		मम	परम् धाम			
			पार्थ				
4a	भूतानि		यस्य	अन्त स्थानि			

4b	इदम् सर्वम्		येन			ततम्	
4c	सः परः पुरुषः तु*		अनन्य या भक्त्या			लभ्यः	

शब्दाभ्यासाः

तस्मात् अव्यक्तात् तु परः अन्यः अव्यक्तः सनातनः भावः

1. तस्मात् - तत् सर्व. पुं./नपुं. 5'1

2. अव्यक्तात् - अव्यक्त वि. अत्र पुं./नपुं. 5'1 / न व्यक्तः (व्यक्तम् वा) इति अव्यक्तः (अव्यक्तम् वा) (नञ्-तत्पुरुषः)

a. व्यक्तः/व्यक्तम् - व्यञ्ज् (वि+अञ्ज्)-धातोः क्त-वि.

व्यक्त / व्यञ्ज् 7 P. To reveal, manifest, show

3. तु - अव्ययम्

4. परः - पर वि. अत्र पुं. 1'1 / पर a. [पृ-भावे-अप्, कर्तरि अच्-वा]

(Declined optionally like a pronoun in nom. voc. pl., and abl. and loc. sing. when it denotes relative position) 1

Other, different, another; see पर m also. -2 Distant,

removed, remote; अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः

Bg.4.4. -3 Beyond, further, on the other side of;

म्लेच्छदेशस्ततः परः Ms.2.23;7.158. -4 Subsequent,

following, next to, future, after (usually with abl.);

बाल्यात् परामिव दशां मदनोऽध्युवास R.5.63; Ku.1.31. -5

Higher, superior; सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम्

R.15.22; इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु

परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ Bg.3.42. -9 Highest,

greatest, most distinguished, pre-eminent, chief, best,

principal

5. अन्यः - अन्यत् सर्व. पुं. 1'1
6. सनातनः - सनातन वि. अत्र पुं. 1'1 / सनातन *a.* (-नी *f.*) 1
 Perpetual, constant, eternal, permanent;
 ज्वलन्मणिव्योमसदां सनातनम् Ki.8.1; एष धर्मः सनातनः. -2
 Firm, fixed, settled; एष धर्मः सनातनः U.5.22. -3
 Primeval, ancient
7. भावः - भाव पुं. 1'1 / भावः [भू-भावे घञ्] 1 Being, existing, existence; नासतो विद्यते भावः Bg.2.16. -2 Becoming, occurring, taking place. -3 State, condition, state of being; लताभावेन परिणतमस्या रूपम् V.4; U.6.23; so कातरभावः, विवर्णभावः &c. -4 Manner, mode. -6 Rank, station, position, capacity; देवीभावं गमिता K. P.10; so प्रेष्यभावम्, किंकरभावम् &c. -6 (*a*) True condition or state, truth, reality; परं भावमजानन्तः Bg.7.24; इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसम- न्विताः 10.8
- यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति
8. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
9. सर्वेषु - सर्व सर्व. अत्र नपुं. 7'3
10. भूतेषु - भूत वि. अत्र नपुं. 7'3 / भूतम् 1 Any being (human, divine or even inanimate); इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् Ku.4.45; Pt.2.87. -2 A living being, an animal, a creature; क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते Bg.15.16; भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति Bv.1.122; U.4.6
11. नश्यत्सु - नश्यत् वि. अत्र नपुं. 7'3 / नश्यत् नश्-धातोः शतृ-वि. / नश् 4. P. (नश्यति, ननाश, अनशत्, नङ्क्ष्यति, नशिष्यति नष्ट; *caus.* नाशयति; *desid.* निनङ्क्षति,

निनिशिषति) 1 To be lost, to disappear, vanish, become invisible; ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति H.1; तथा सामा न नश्यति Ms.8.247; Y.2.58; क्षणनष्टदृष्टतिमिरम् Mk.5.24. -2 To be destroyed, to perish, die, be ruined

12. विनश्यति - विनश्-धातोः लटि प्र.पु. एक.

सः अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः

13. अक्षरः - अक्षर वि. अत्र पुं. 1'1 / अक्षर a. [न क्षरतीति; क्षर् चलने अच्-न. त.] 1 Imperishable, indestructible, undecaying, epithet of the Supreme as well as the Individual soul; यमक्षरं क्षेत्रविदो

विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् Ku.3.50; द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते Bg.15.16. यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः Bg.15.18; the unconcerned (Spirit); अक्षरं ब्रह्म परमम् Bg.8.3. -2 Fixed, firm, unalterable.

14. इति - thus अव्ययम्

15. उक्तः - वच्-धातोः क्त-वि. उक्त अत्र पुं. 1'1

तम् परमाम् गतिम् आहुः

16. तम् - तत् सर्व. अत्र पुं. 2'1

17. परमाम् - परम वि, अत्र स्त्री. 2'1

18. गतिम् - गति स्त्री. 2'1

19. आहुः - वच् (ब्रू)-धातोः लटि प्र. पु. बहु.

पार्थ यम् प्राप्य न निवर्तन्ते तत् मम परमम् धाम

20. पार्थ - संबो. एक. / पृथायाः अयमिति पार्थः

21. प्राप्य - प्राप् (प्र+आप्)-धातोः ल्यबन्तम् / प्राप् 5 P. To get, obtain, gain, acquire; अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रं प्राप

कुमुद्वती R.17.1. -2 To attain to, go to, reach; यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति Ms.11.264; R.1.48; Bk.15.106; so आश्रमम्, नदीम्, वनम् &c.; प्राप्या- वन्तीन् Me.30. -3 To stretch, extend. -4 To meet with, find, light upon, overtake; जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् Bk.5.96. -5 To result or follow (as a conclusion); परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति Ś. B.

22. निवर्तन्ते - निवृत्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / निवृत् 1 Ā. 1 To come back, return; न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् Śi.3.2; Ku.4.30; R.2.40; Bg.8.21;15.4. -2 To flee from, retreat; रणान्निवृते न च Bk.5.102. -3 To turn away from; be averse to; R.5.23;7.61. -4 To cease, desist or abstain from; प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् Ms.5.49;1.53; Bk.1.18; निवृत्तमांसस्तु जनकः U.4. -5 To be freed or absolved from, to escape; कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् Bg.1.39. -6 To leave off speaking, cease, stop. -7 To be removed, come to an end, cease, disappear; विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः Bg.2.59;14.22; Ms.11.185,186. -8 To be accomplished or finished, come to an end. -9 To be withheld or withdrawn from. -10 To refuse, decline. -11 To be engaged in. -12 To be reversed. -13 To set (as the sun). -14 To be forbidden. -15 To be wanting; यतो वाचो निवर्तन्ते.

23. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1

24. मम - अस्मद् सर्व. 6'1

25. परमम् - परम वि. अत्र नपुं. 1'1 / परम is superlative of पर.

26. धाम - धामन् *abode* नपुं. 1'1
यस्य अन्तस्थानि भूतानि
27. यस्य - यत् सर्व. पुं./नपुं. 6'1
28. अन्तस्थानि - अन्तस्थ *staying, residing inside* वि. अत्र
नपुं. 1'3 / अन्ते तिष्ठति इति अन्तस्थम् (उपपद-तत्पुरुषः)
येन इदम् सर्वम् ततम्
29. येन - यत् सर्व. पुं./नपुं. 3'1
30. इदम् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1
31. ततम् - तत वि. अत्र नपुं. 1'1 / तन्-धातोः क्त-चि. तत / तन् 8
U. (तनोति, तनुते, ततान, तेने, अत-ता-नीत्, तनितुम्, ततः
pass. तन्यते or तायते; *desid.* तितंसति, तितांसति तितनिषति)
1 To stretch, extend, lengthen, lengthen out; बाहवोः
सकरयोस्त- तयोः Ak. -2 To spread, shed, diffuse; कूलानि
साऽऽमर्षतयेव तेनुः सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः
Bk.2.3;10.32;15.91; Ku. 2.33. -3 To cover, fill; स तर्मी
तमोभिरभिगम्य तताम् Śi.9. 23; Ki.5.11. -4 To cause,
produce, form, give, grant, bestow; त्वयि विमुखे मयि
सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् Git.4; पितुर्मदं तेन ततान
सोऽर्भकः R.3.25;7.7; U.3. 39; Māl.9.43; यो दुर्जनं वशयितुं
तनुते मनीषाम् Bv.1.95, 10. -5 To perform, do, accomplish
(as a sacrifice); इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां
महनीयशासनः । समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान
सोपानपरंपरामिव ॥ R.3.69; Ms.4.205. -6 To compose,
write (as a work &c.); as in नाम्नां मालां तनोम्यहम् or
तनुते टीकाम्. -7 To stretch or bend (as a bow). -8 To spin
out, weave. -9 To propagate, or be propagated; धमार्थ
उत्तमश्लोकं तन्तुं तन्वन्पितृन्यजेत् Bhāg.2.3.8. -10 To

continue, last. -11 To protract, prolong, augment;
मुदितस्तं चिरमुत्सवं ततान Ks.51.226; पितुर्मुदं तेन ततान
सोऽर्भकः R.3.25. -12 To emboss. -13 To prepare (a way
for); यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते Rv.1.83.5. -14 To direct
one's way towards. -15 To compose (a literary work).
[cf. L. *tendo*]

सः परः पुरुषः तु अनन्यया भक्त्या लभ्यः

32. पुरुषः - पुरुष पुं. 1'1 / पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.;
पुर्-अग्रगमने कुषन् Un.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः
पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान् Mk.3.27;
Ms.1.32;7.17;9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A
member or representative of a generation. -4 An officer,
functionary, agent, attendant, servant. -5 The height or
measure of a man (considered as a measure of length);
द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा-षी परिखा Sk. -6 The
soul; द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c. -7
The Supreme Being, God (soul of the universe); पुरातनं
त्वां पुरुषं पुराविदः (विदुः) Śi.1.33; R.13.6. -8 A person (in
grammar); प्रथमपुरुषः the third person, मध्यमपुरुषः the
second person, and उत्तमपुरुषः the first person, (this is
the strict order in Sk.). -9 The pupil of the eye. -10 (In
Sāñ. phil.) The soul (opp. प्रकृति); according to the
Sāñkhyas it is neither a production nor productive; it is
passive and a looker-on of the Prakṛiti; cf. त्वामामनन्ति
प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् Ku.2.13 and the word सांख्य also.
-11 The soul, the original source of the universe
(described in the पुरुषसूक्त); सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः

सहस्रपात् &c. -12 The Punnāga tree. -13 N. of the first, third, fifth, seventh, ninth, and eleventh signs of the zodiac. -14 The seven divine or active principles of which the universe was formed; तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् Ms.1.19. -षी A woman. -षम् An epithet of the mountain Meru.

33. अनन्यया - अनन्य वि. अत्र स्त्री. 3'1 / न अन्यत् इति अनन्यत् (नञ्-तत्पुरुषः)

34. भक्त्या - भक्ति स्त्री. 3'1/ भक्तिः f. [भज्-क्तिन्] 1 Separation, partition, division. -2 A division, portion, share. -3 (a) Devotion, attachment, loyalty, faithfulness; तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे Ku.7.37; R.2.63; Mu.1.15. (b) Faith, belief, pious faith. -4 Reverence, service, worship, homage

35. लभ्यः - लभ्-धातोः ण्यत्-वि. लभ्य अत्र पुं. 1'1 / लभ् 1 Ā. (लभते, लेभे, अलब्ध, लप्स्यते, लब्धुम्, लब्ध) 1 To get, obtain, gain, acquire; लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन् Bh.2.5; चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः Śi.1.64. -2 To have, possess, be in possession of. -3 To take, receive. -4 To catch, take or catch hold of; प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः R.1.3. -5 To find, meet with; यत्किंचिल्लभते पथि. -6 To recover, regain. -7 To know, learn, perceive, understand; भ्रमणं गमनादेव लभ्यते Bhāṣā. P.6; सत्यमलभमानः Kull. on Ms.8.109. -8 To be able or be permitted (to do a thing) (with inf.)

Overall Meaning

तस्मात् अव्यक्तात् तु परः अन्यः अव्यक्तः सनातनः भावः	Apart from the state of being unmanifest, there is another ancient, eternal, superior unmanifest entity
यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति	which stays undestroyed, is rather, indestructible, even when all creation is destroyed
सः अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः	that entity is called as ‘the unmanifest, the immutable
तम् परमाम् गतिम् आहुः	that entity is also regarded as the superior-most attainment
पार्थ यम् प्राप्य न निवर्तन्ते तत् मम परमम् धाम	Eh son of Pritha, my abode is that and such abode, on attaining which, there is no return, no retirement
यस्य अन्तस्थानि भूतानि	That abode, that entity is such which holds all creation
येन इदम् सर्वम् ततम्	That entity is from which all this (creation) is produced
सः परः पुरुषः तु अनन्यया भक्त्या लभ्यः	That Supreme is attainable only by undivided, undistracted devotion

छन्दोविश्लेषणम्

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽ(८ अक्षराणि) “तु भावो” एतेषां मात्राः १-२-२
व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः (८ अक्षराणि) “त्सनात” एतेषां मात्राः १-२-१

यः स सर्वेषु भूतेषु (८ अक्षराणि) “षु भूते” एतेषां मात्राः १-२-२
नश्यत्सु न विनश्यति (८ अक्षराणि) “विनश्य” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-२०) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त- (८ अक्षराणि) “र इत्यु(क्त)” एतेषां मात्राः
१-२-२

स्तमाहुः परमां गतिम् (८ अक्षराणि) “रमां ग” एतेषां मात्राः १-२-१
यं प्राप्य न निवर्तन्ते (८ अक्षराणि) “निवर्त(न्ते)” एतेषां मात्राः १-२-२
तद्धाम परमं मम (८ अक्षराणि) “रमं म” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-२१) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

पुरुषः स परः पार्थ (८ अक्षराणि) “परः पा” एतेषां मात्राः १-२-२
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया (८ अक्षराणि) “स्त्वनन्य” एतेषां मात्राः
१-२-१

यस्यान्तःस्थानि भूतानि (८ अक्षराणि) “नि भूता” एतेषां मात्राः १-२-२
येन सर्वमिदं ततम् (८ अक्षराणि) “मिदं त” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-२२) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) There are two entities qualified as अव्यक्त. One is the अव्यक्त state, from which all व्यक्तयः and भूतग्रामः emanate and become व्यक्त. So, अव्यक्त and व्यक्त are just two states for all व्यक्तयः and भूतग्रामः. There is the other अव्यक्तः which is also अक्षरः.

(२) In all these three श्लोकाः the narration is about सः परः पुरुषः who is described as अव्यक्तः अक्षरः also परमा गतिः.

Note, here गतिः does not mean 'speed'. परमा गतिः means 'ultimate state, destination, final beatitude.

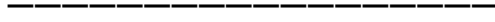
(३) There are many quotes in Gita about the indestructible, immutable Supreme, from which all creation has been created e.g. अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति (2-17) See the phrase येन सर्वमिदं ततम् is just ditto the same. Also न विनश्यति in (८-२०) is here not only अविनाशि but more emphatically विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति.

(४) The words यस्य and येन in the phrases यस्य अन्तस्थानि भूतानि and येन सर्वमिदं ततम् refer to सः परः पुरुषः or ब्रह्मन् which encompasses the entire limitless universe, and provides room for everything that is तत to exhibit its play, even when staying within its compass.

(५) The adjectives अक्षरः and परः are here for सः परः पुरुषः. Earlier in अक्षरं ब्रह्म परमम् (8-3) almost the same adjectives अक्षरम् and परमम् are for ब्रह्म. One can take it that सः परः पुरुषः is ब्रह्म. Of course पुरुषः is masculine, ब्रह्मन् is neuter. Does gender matter, when the context is of सः परः पुरुषः or ब्रह्मन् ?

(६) It is good to contend that learning Gita should be a study to understand not the personality of श्रीकृष्णः but to understand श्रीकृष्णतत्त्वम्. He has himself voiced कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः (७-३) 'Hardly anyone knows me fundamentally'. In turn He himself advocates that He must be understood as श्रीकृष्णतत्त्वम्, i.e. He as सः परः पुरुषः, He as ब्रह्मन्.

॥ शुभमस्तु ॥

॥ॐ श्रीपरमात्मने नमः॥

गीताभ्यासे - ८-२३ यत्र काले त्वनावृत्तिम् + ८-२४ अग्निज्योतिरहः
शुक्लः + ८-२५ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः + ८-२६ शुक्लकृष्णे गती ह्येते

=====

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

पदच्छेदैः - यत्र काले तु अनावृत्तिम् आवृत्तिम् च एव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ८-२३ ॥

पदच्छेदैः - प्रयाताः यान्ति तम् कालम् वक्ष्यामि भरतर्षभ

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

पदच्छेदैः - अग्निः ज्योतिः अहः शुक्लः षण्मासाः उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८-२४ ॥

पदच्छेदैः - तत्र प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदः जनाः

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

पदच्छेदैः - धूमः रात्रिः तथा कृष्णः षण्मासाः दक्षिणायनम्

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ ८-२५ ॥

पदच्छेदैः - तत्र चान्द्रमसम् ज्योतिः योगी प्राप्य निवर्तते ।

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

पदच्छेदैः - शुक्लकृष्णे गती हि एते जगतः शाश्वते मते

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ ८-२६ ॥

पदच्छेदैः - एकया याति अनावृत्तिम् अन्यया आवर्तते पुनः

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
			भरतर्षभ				

1a			काले		यत्र तु	प्रयाताः	
1b	योगिनः	आवृत्तिम् अनावृत्तिम्			च एव		यान्ति
1c		तम् कालम्					वक्ष्यामि
1d	अग्निः ज्योतिः अहः शुक्लः षण्मासाः उत्तरायण म्				(यदा)		
षण्मासाः उत्तरायणम् means ते षण्मासाः (यदा) उत्तरायणम् चलति मकरसंक्रमणतः कर्कसंक्रमणपर्यन्तम्							
					तत्र	प्रयाताः	
1e	ब्रह्मविदः जनाः	ब्रह्म					गच्छन्ति
	धूमः रात्रिः तथा* कृष्णः षण्मासाः दक्षिणाय नम्				(यदा)		
षण्मासाः दक्षिणायनम् means ते षण्मासाः (यदा) दक्षिणायनम् चलति कर्कसंक्रमणतः मकरसंक्रमणपर्यन्तम्							
2		चान्द्रमस म् ज्योतिः				प्राप्य	
	योगी				तत्र		निवर्तते

3a	एते शुक्लकु ष्णे गतो		जगतः	शाश्वते	हि	मते	
3b		अनावृत्तिम्	एकया				याति
3c			अन्यया		पुनः		आवर्तते

शब्दाभ्यासाः

1. भरतर्षभ - संबो. एक. / भरतेषु ऋषभः इव इति भरतर्षभः /

a. भरतेषु - भरत वि. अत्र 7'3 / भरतः [भरं तनोति तन्-ड] 1

N. of the son of Duṣyanta and Śakuntalā, who became a universal monarch (चक्रवर्तिन्), India being called *Bharatavarṣa* after him. He was one of the remote ancestors of the Kauravas and Pāṇḍavas; cf. Ś.7.33.

b. ऋषभः - ऋषभ पुं. 1'1 [ऋष्-अभक्; Uṇ 3.123] 1 A bull. -2 (With names of other animals) the male animal, as अजर्षभः a goat. -3 The best or most excellent (as the last member of a comp.); as पुरुषर्षभः, भरतर्षभः &c.

c. भरतर्षभः - preeminent among descendants of भरतः
प्रयाताः योगिनः तु यत्र काले अनावृत्तिम् आवृत्तिम् च एव यान्ति तम्
कालम् वक्ष्यामि

2. प्रयाताः - प्रयात वि. अत्र पुं. 1'3 / प्रया (प्र+या)-धातोः क्त-वि.

प्रयात *p. p.* 1 Advanced, gone forth, departed. -2

Deceased, dead; तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः

Bg.8.24

3. योगिनः - योगिन् वि. अत्र पुं. 1'3 / योगिन् *a.* [युज् घिनुण्, योग-इनि वा] 1 Connected or endowed with. -2 Possessed of magical powers. -3 Endowed or provided with, possessing. -4 Practising *Yoga*. -*m.* 1 A contemplative saint, a devotee, an ascetic; आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ Bg.6.32; see the sixth adhyāya
4. तु - but अव्ययम्
5. यत्र - where अव्ययम्
6. काले - काल पुं. 7'1 / काल *a.* (-ली *f.*) 1 Black, of a dark or dark-blue colour; Rām.5.17.9. Mb.8.49.48. -2 Injuring, hurting. -लः 1 The black or dark-blue colour. -2 Time (in general); विलम्बितफलैः कालं निनाय स मनोरथैः R.1.33; तस्मिन्काले at that time; काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् H.1.1 the wise pass their time &c.
7. अनावृत्तिम् - अनावृत्ति स्त्री. 2'1 / न आवृत्तिः इति अनावृत्तिः
8. आवृत्तिम् - आवृत्ति स्त्री. 2'1 / आवृत्तिः *f.* 1 Turning towards; return, coming back; तपोवनावृत्तिपथम् R.2.18; यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः Bg.8.23. -2 Reversion, retreat, flight. -3 Revolving, whirling, going round; रटति कृतावृत्तिखट्वाङ्घ्र्या Māl.5.4. -4 Recurrence to the same point or place (of the sun); उदगावृत्तिपथेन नारदः R.8.33. -5 Repetition of birth and death, worldly existence; अनावृत्तिभयम् Ku.6.77. -6 Repetition in general, an edition (modern use); सप्तमीयमङ्कनावृत्तिः seventh edition
9. च - and अव्ययम्

10. एव - only अव्ययम्
11. यान्ति - या-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / या to go, to attain
12. तम् - तत् that सर्व. पुं. 2'1
13. कालम् - काल time पुं. 2'1
14. वक्ष्यामि - वच्-धातोः लृटि उ.पु. एक. / वच् I. 2 P. (Ā. also in non-conjugational tenses; in conjugational tenses it is said to be defective in the third person plural by some authorities, or in the whole plural by others; वक्ति, उवाच, अवोचत्, वक्ष्यति, वक्तुम्, उक्त) 1 To say, speak; वैराग्यादिव वक्षि K. P.10; (oft. with two. acc.); तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या R.14.6; sometimes with accusative of words meaning 'speech'; उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचः R.3.25;2.59; क एवं वक्ष्यते वाक्यम् Rām. -2 To relate, describe; रघूणामन्वयं वक्ष्ये R.1.9. -3 To tell, communicate, announce, declare; उच्यतां मद्वचनात्सारथिः Ś.2; Me.100. -4 To name, call; तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते Ms.1.79. -5 To signify, denote (as sense). -6 To recite, repeat. -7 To censure; reproach; वृत्तिविज्ञानवान् धीरः कस्तं वा वक्तुमर्हति Mb. 12.132.6. -II. 10 P. To inform, to tell; L. D. B. -Caus. (वाचयति-ते) 1 To cause to speak. -2 To go over, read, peruse; वाचयति नान्यलिखितं लिखितमनेन वाचयति नान्यः । अयमपरोऽस्य विशेषः स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ॥ Subhāṣ. -3 To say, tell, declare. -4 To promise.

अग्निः ज्योतिः अहः शुक्लः षण्मासाः उत्तरायणम् तत्र प्रयाताः
ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छन्ति

15. अग्निः - अग्नि पुं. 1'1 / अग्निः [अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति
अङ्ग-नि,नलोपश्च Un.4.50., or fr. अञ्च् 'to go.'] 1 Fire
कोप°, चिन्ता°, शोक°, ज्ञान°, राज°, &c.
16. ज्योतिः - ज्योतिस् वि. अत्र नपुं. 1'1 *n.* [द्युत्-इसुन् आदेर्दस्य
जः. ज्युत्-इसुन् वा] 1 Light, lustre, brightness
17. अहः - अहन् नपुं. 1'1 / अहन् *n.* [न जहाति न त्यजति सर्वथा
परिवर्तनं, न हा-कनिन् Un.1.55.] (Nom. अहः, अहनी-अहनी,
अहानि, अहना, अहोभ्याम् &c.; अहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति
च Śat. Br.) 1 A day (including day and night); अहः
शब्दोऽपि अहोरात्रवचनः । रात्रिशब्दोऽपि । ŚB. on MS.8.1.16.
अघाहानि Ms.5.84. -2 Day time
18. शुक्लः - शुक्ल वि, अत्र पुं. 1'1 / शुक्ल *a.* [शुच्-लुक् कुत्वम्] 1
White, pure, bright; as in शुक्लापाङ्ग q. v. -2 Spotless,
unsullied; ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाशुक्लाश्च सर्व- भूतहिते रताः
Mb.12.270.7. -3 Virtuous, moral (सात्त्विक); शुक्लानि
कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति
Bhāg.11.23.44. -4 Bringing success (यशस्कर);
एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा
Mb.5.23.17. -5 Light-giving, luminous; शुक्लकृष्णे गती
दृश्येते जगतः शाश्वते मते Bg.8.26. -क्लः 1 A white colour. -2
The bright or light half of a lunar month;
कचोरऽभिरूपस्तत्क्षणाद्ब्राह्मणस्य शुक्लात्यये
पौर्णिमास्यामिवेन्दुः Mb.1.76.61; Bg.8.24
19. षण्मासाः - पुं. 1'3 / षट् मासाः इति षण्मासाः (द्विगुः)
a. षट् - षष् संख्यावि. अत्र पुं. 1'3 / षष् *num. a.* (used in pl.,
nom. षट्; gen. षण्णाम्) Six

b. मासाः - मास पुं. 1'3 / मासः, मासम् [मा एव अण्] 1 A month, (it may be चान्द्र, सौर, सावन, नाक्षत्र or बार्हस्पत्य)

20. उत्तरायणम् - 1 the progress of the sun to the north (of the equator); अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् Bg.8.24. cf. भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ -2 the period or time of the summer solstice.

21. तत्र - there अव्ययम्

22. प्रयाताः - See (2)

23. ब्रह्मविदः - ब्रह्मविद् वि. अत्र पुं. 1'3 / ब्रह्म वेति विन्ते विन्दति वा इति ब्रह्मविद् (उपपद-तत्पुरुषः) / ब्रह्मणि विद्यते इत्यपि ब्रह्मविद् /

a. ब्रह्म - ब्रह्मन् पुं./नपुं. अत्र नपुं. 2'1 / ब्रह्मन् *n.* [बृह्-मनिन् नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्; cf. Un.4.145.] 1 The Supreme Being, regarded as impersonal and divested of all quality and action; (according to the Vedāntins, Brahman is both the efficient and the material cause of the visible universe, the all-pervading soul and spirit of the universe, the essence from which all created things are produced and into which they are absorbed

b. विद् - **I. 2 P.** (वेति or वेद, विवेद-विदांचकार, अवेदीत्, वेत्स्यति, वेत्तुम्, विदित; *desid.* विविदिषति) 1 To know, understand, learn, find out, ascertain, discover; न चैतद्विमः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः Bg.2.5; तं मोहान्धः कथमय- ममुं वेत्तु देवं पुराणम्

Ve.1.23;3.39; Ś.5.27; R.3.43; Bg.4.34;18.1. -2 To feel, experience; परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः Mu.3.4. -3 To look upon, regard, consider, know or take to be; य एनं वेत्ति हन्तारम् Bg.2. 19; विद्धि व्याधिव्यालग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् Moha M.5; Bg.2.17; Ms.1.33; Ku.6.30. -Caus. (वेदयति-ते) 1 To make known, communicate, inform, apprise, tell. -2 To teach, expound; वेदार्थं स्वानवेदयत् Sk. -3 To feel, experience; येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु Ms.12.13. -II. 4 Ā. (विद्यते, वित्) 1 To be, to exist; अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते Mk.9.37; नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः Bg.2.16; (cf. the root (1) अस). -2 To happen. -III. 6 U. (विन्दति-ते, वित्) 1 To get, obtain, acquire, gain; एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् Bg.5. 4; Y.3.192. -2 To find, discover, recognise; यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् Subhāṣ.; Ms.8.109. -3 To feel, experience; R.14.56; Bg.5.21;11.24; 18.45. -4 To marry; Ms.9.69. -IV. 7 Ā. (विन्ते, वित् or विन्न) 1 To know, understand. -2 To consider, regard, take for; न तृणेहमीति लोकोऽयं विन्ते मां निष्पराक्रमम् Bk.6.39. -3 To find, meet with. -4 To reason, reflect. -5 To examine, inquire into. -V. 10 Ā. (वेदयते) 1 To tell, declare, announce, communicate. -2 To feel, experience. -3 To dwell. (The following verse illustrates the root in some of its conjugations:-- वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि गर्वस्तस्य न विद्यते . विन्ते धर्मं

सदा सद्भिस्तेषु पूजां च विन्दति ॥ cf. also :-- सत्तायां
विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ
श्यन्लुक् शनम्शेष्विदं क्रमात् ॥) [cf. L. *video*; A. S.
witan; Goth. *vait*].

c. वेत्ति विन्दति विन्ते विद्यते - लटि प्र.पु. एक.

d. ब्रह्मविद् - (i) one who understands, knows वेत्ति
what ब्रह्म is (ii) one, who meditates विन्ते on ब्रह्म
(iii) विन्दति attains ब्रह्म (iv) one who stays विद्यते
ब्रह्मणि in ब्रह्म

24. जनाः - जन पुं. 1'3 / जनः [जन्-अच्] 1 A creature, living
being, man. -2 An individual or person (whether male
or female); क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो
जनः Ś.2.18; तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः
U.2.19; so सखीजनः a female friend; दासजनः a slave,
अबलाजनः &c. (In this sense जनः or अयं जनः is often
used by the speaker--whether male or female, in the
sing. or pl. --instead of the first personal pronoun to
speak of himself in the third person); अयं जनः
प्रष्टुमनास्तपोधने Ku.5.40 (male); भगवन् परवानयं जनः
प्रतिकूलाचरितं क्षमय मे R.8.81 (female); पश्यान्ङ्गशरातुरं
जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि Nag.1.1. (female and pl.). -3
Men collectively, the people, the world (in sing. or pl.);
एवं जनो गृह्णाति M.1; सतीमपि ज्ञातिकुलैक- संश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते Ś.5.17

25. ब्रह्म - See 23a

26. गच्छन्ति - गम्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / गम् - to go, to go to.
To reach. To attain

धूमः रात्रिः तथा कृष्णः षण्मासाः दक्षिणायनम् तत्र चान्द्रमसम्
ज्योतिः योगी प्राप्य निवर्तते

27. धूमः - धूम पुं. 1'1 / धूमः [धू-कम्पे मक्] 1 Smoke, vapour;
शिरास्यपातयत्त्रीणि वेगवद्भिस्त्रिभिः शरैः ।

सधूमशोणितोद्गारी रामबाणाभिपीडितः ॥ Rām.3.27.18.

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः Me.5. -2 Mist,
haze.

28. रात्रिः - रात्रि स्त्री. 1'1 / रात्रिः रात्री *f.* [राति सुखं भयं वा रा-त्रिप्
वा डीप् Un.4.69] Night

29. तथा - also अव्ययम्

30. कृष्णः - कृष्ण वि. अत्र पुं. 1'1 / कृष्ण *a.* [कृष्-नक्] 1 Black,
dark, dark-blue. -2 Wicked, evil; मनो गुणान्वै सृजते
बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि । शुक्लानि कृष्णान्यथ
लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥ Bhāg.11.23.44.
-ष्णः 1 The black colour. -2 The black antelope;

Bhāg.10.35.19. -3 A crow. -4 The (Indian) cuckoo. -5
The dark half of a lunar month (from full to new
moon); Bg.8.25.

31. षण्मासाः - see (19)

32. दक्षिणायनम् - the sun's progress south of the equator,
the half year in which the sun moves from the north to
the south, the winter solstice;

सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽन्वयुर्दक्षिणायनम् Mb.12.29.103. रात्रिः
स्याद्दक्षिणायनम् Ms.1.67; Bhāg.5.21.3.

33. तत्र - there अव्ययम्

34. चान्द्रमसम् - चान्द्रमस् वि. अत्र नपुं. 2'1 / चन्द्रमसः इदमिति
चान्द्रमस् /

a. चन्द्रमसः - चन्द्रमस् moon पुं. 6'1 / चन्द्र a. [चन्द् णिच्
रक्] Ved. 1 Glittering, bright, shining (as gold). -2
Lovely, beautiful.

35. ज्योतिः ज्योतिस् वि. अत्र नपुं. 2'1 n. [द्युत्-इसुन् आदेर्दस्य
जः. ज्युत्-इसुन् वा] 1 Light, lustre, brightness

36. योगी - योगिन् वि. अत्र पुं. 1'1 / See (3)

37. प्राप्य - प्राप् (प्र+आप्)-धातोः ल्यबन्तम् / प्राप् to obtain, to
attain

38. निवर्तते - निवृत् (नि+वृत्)-धातोः लटि प्र.पु. एक. / निवृत् to
retire (not to return)

शुक्लकृष्णे गती हि एते जगतः शाश्वते मते एकया याति अनावृत्तिम्
अन्यया आवर्तते पुनः

39. शुक्लकृष्णे - स्त्री. 1'2 / शुक्ला च कृष्णा च इति शुक्लकृष्णे
(इतरेतर-द्वन्द्वः)

40. गती - गति स्त्री. 1'2 /

41. हि - only अव्ययम्

42. एते - एतत् सर्व. अत्र स्त्री. 1'2 /

43. जगतः - जगत् नपुं. 6'1

44. शाश्वते - शाश्वत वि. स्त्री. 1'2 /

45. मते - मत वि. स्त्री. 1'2 / मन्-धातोः क्त-वि. मत /

46. एकया - एक संख्यावि. अत्र स्त्री. 3'1

47. याति - या-धातोः लटि प्र.पु. एक.

48. अनावृत्तिम् - See (7)

49. अन्यया - अन्यत् सर्व. अत्र स्त्री. 3'1

50. आवर्तते - आवृत्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / आवृत् to recur

51. पुनः - again अव्ययम्

अन्वयार्थः Overall Meaning

वक्ष्यामि I shall tell you तम् कालम् about the times यत्र काले when प्रयाताः योगिनः तु accomplished योगी-s यान्ति experience अनावृत्तिम् non-recurrence आवृत्तिम् च एव as also recurrence. When there is अग्निः fire ज्योतिः radiance अहः daytime शुक्लः that half of the month when the moonlight is waxing षण्मासाः those six months of summer solstice उत्तरायणम् i.e. sun moves northwards तत्र in such states प्रयाताः जनाः accomplished souls ब्रह्मविदः knowledgeable of ब्रह्म, ब्रह्म गच्छन्ति attain ब्रह्म

When there is धूमः smoke रात्रिः night time तथा कृष्णः prevalence of darkness or that half of the month when the moonlight is waning षण्मासाः those six months of winter solstice दक्षिणायनम् तत्र in such states योगी प्राप्य by attaining चान्द्रमसम् lunar ज्योतिः luminance निवर्तते retires (not to return).

एते हि such are मते regarded to be शुक्लकृष्णे गती bright and dark options शाश्वते always जगतः in the world एकया by one याति attains अनावृत्तिम् non-recurrence अन्यया by the other आवर्तते पुनः experiences recurrence.

छन्दोविश्लेषणम्

यत्र काले त्वनावृत्तिम् (८ अक्षराणि) “त्वनावृ(त्ति)” एतेषां मात्राः १-२-२
आवृत्तिं चैव योगिनः (८ अक्षराणि) “व योगि” एतेषां मात्राः १-२-१
प्रयाता यान्ति तं कालं (८ अक्षराणि) “न्ति तं का” एतेषां मात्राः १-२-२
वक्ष्यामि भरतर्षभ (८ अक्षराणि) “रतर्ष” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-२३) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

अग्निज्योतिरहः शुक्लः (८ अक्षराणि) “रहः शु(क्लः)” एतेषां मात्राः

१-२-२

षण्मासा उत्तरायणम् (८ अक्षराणि) “त्तराय” एतेषां मात्राः १-२-१
तत्र प्रयाता गच्छन्ति (८ अक्षराणि) “ता गच्छ(न्ति)” एतेषां मात्राः

१-२-२

ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः (८ अक्षराणि) “विदो ज” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-२४) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः (८ अक्षराणि) “स्तथा कृ(ष्णः)” एतेषां मात्राः

१-२-२

षण्मासा दक्षिणायनम् (८ अक्षराणि) “क्षिणाय” एतेषां मात्राः १-२-१
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर् (८ अक्षराणि) “मसं ज्यो” एतेषां मात्राः १-२-२
योगी प्राप्य निवर्तते (८ अक्षराणि) “निवर्त” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-२५) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

शुक्लकृष्णे गती ह्येते (८ अक्षराणि) “गती ह्ये” एतेषां मात्राः १-२-२
जगतः शाश्वते मते (८ अक्षराणि) “श्वते म” एतेषां मात्राः १-२-१
एकया यात्यनावृत्तिम् (८ अक्षराणि) “त्यनावृ(त्ति)” एतेषां मात्राः १-२-२
अन्ययावर्तते पुनः (८ अक्षराणि) “र्तते पु” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (८-२६) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) We have the words here अनावृत्तिम् आवृत्तिम् निवर्तते and आवर्तते पुनः. There seems to be not much difference between आवृत्तिम् and आवर्तते पुनः. But I am not sure whether अनावृत्तिम् and निवर्तते can be taken to be synonymous. Relatively अपुनरावृत्तिं in गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥५-१७॥ is very clear.

(२) The general rule is already mentioned that आब्रम्हभुवनात् लोकाः पुनरावर्तिनः (८-१६). Here the mention of both शुक्लकृष्णे गती and of अनावृत्तिम् and आवृत्तिम् is in respect of योगी rather, in respect of प्रयाताः योगिनः. One wonders whether a योगी should really be worried of शुक्लकृष्णे गती or of अनावृत्तिः or आवृत्तिः.

(३) General endorsement is that शुक्ला गतिः is superior to कृष्णा. The comparison is evident also by the antonyms अग्निः ज्योतिः v/s धूमः, अहः v/s रात्रिः, शुक्लः v/s कृष्णः, उत्तरायणम् v/s दक्षिणायनम्. Even ब्रह्म गच्छन्ति is superior to चान्द्रमसम् ज्योतिः प्राप्य निवर्तते and also एकया अनावृत्तिम् याति, अन्यया पुनः आवर्तते

(४) I wonder whether saints are those souls for whom it was कृष्णा गतिः in their previous life, due to which पुनः आवर्तते became applicable.

(५) Whether the saints were reborn due to कृष्णा गतिः or not, in the biographies of many saints especially of श्रीसाईबाबा of शिरडी, of श्रीस्वामी समर्थ of अक्कलकोट, of श्रीगजाननमहाराज of शेगांव one gets to read of their assurances to their devotees that they would continue to alleviate the sufferings of their devotees even after they have departed from their bodily existence. Many devotees vouch their experiences of the benevolent grace of the saints. Even the practise in the Vatican of beatification, i.e. granting sainthood, is based on experiences of the benevolent grace of the saints. Is it not challenging to correlate these aspects of biographies of saints

with the mentions here ब्रह्मविदः ब्रह्म गच्छन्ति or योगी चान्द्रमसम् ज्योतिः प्राप्य निवर्तते ?

(६) Another thought also is whether even a योगी can exercise his own will about यत्र काले one will be प्रयात, when it is अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् or धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्. In महाभारतम् there is mention of भीष्मपितामह holding his breath until the onset of उत्तरायणम्, because he had the boon to choose the time for his last breath.

(७) Yet another thought is that the qualifications of time as उत्तरायणम् being superior to दक्षिणायनम् seems to be based on the logic that sunlight coming nearer is more benevolent than it going away. Does not that become the reverse for people living in the southern hemisphere ?

(८) I get to think that these four श्लोकाः may as well be left out from one's study. They do not seem to make any great contribution either to तत्त्वज्ञानम् philosophical knowledge or to अध्यात्म spiritual progress.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

॥ॐ श्रीपरमात्मने नमः॥
गीताभ्यासे - ८-२७ नैते सृती पार्थ जानन्

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुहयति कश्चन ।
पदच्छेदैः - न एते सृती पार्थ जानन् योगी मुहयति कश्चन
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥८-२७॥
पदच्छेदैः - तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव अर्जुन

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
			पार्थ				
1a		एते सृती				जानन्	
1b	कश्चन योगी				न		मुहयति
Here the paraphrasing is एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुहयति meaning any such योगी who knows these two courses is deluded							
1a	एते सृती				न		
1b						जानन्	
1c	कश्चन योगी						मुहयति
Here the paraphrasing is एते सृती न (इति) जानन् कश्चन योगी मुहयति meaning any such योगी who knows that these are not the two courses, is deluded. Here एते सृती न (इति) is a subclause, which is object of जानन्. Meaning of एते सृती न (इति) जानन् is 'one who knows that these are not the two courses, that one should be worried about.' कश्चन योगी मुहयति then means 'hardly any योगी is then deluded.'							

1a		एते सृती			न	जानन्	
1b	कश्चन योगी						मुहयति
Here the paraphrasing is एते सृती न जानन् कश्चन योगी मुहयति meaning 'hardly any योगी who knows not of these two courses, is deluded.' He is not deluded, because he does not know. He is not deluded, because he is not worried of this course or that							
			अर्जुन				
2	(त्वम्)		तस्मात् सर्वेषु कालेषु	योगयुक्तः			भव

शब्दाभ्यासाः

Since different paraphrasings are possible, we shall do शब्दाभ्यासाः just by the same sequence as the शब्दाः are in the text

1. न - अव्ययम्
2. एते - एतत् सर्व. अत्र स्त्री. 1/2'2
3. सृती - सृति स्त्री. 1/2'2 / सृतिः f. 1 Going, gliding; योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः Ms.6.63. -2 A way, road, path (fig. also); नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुहयति कश्चन Bg.8.27.
4. पार्थ - संबो. एक. / Arjuna, son of पृथा
5. जानन् - जानत् वि. अत्र पुं. 1'1 / ज्ञा-धातोः शतृ-वि. जानत् /
6. योगी - योगिन् वि. अत्र पुं. 1'1 / योगः अस्य अस्तीति योगिन्
7. मुहयति - मुह-धातोः लटि प्र.पु. एक. / मुह् 4 P. (मुहयति, मुग्ध or मूढ) 1 To faint, swoon, lose consciousness, become senseless; इहाहं द्रष्टुमाह्वं तां स्मरन्नेवं मुमोह सः

Bk.6.21;1.20;15.16. -2 To be perplexed or bewildered, to be disturbed in mind, be at a loss; आपत्स्वपि न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्ध्यः H.1.145; Ki.18.9. -3 To be foolish, stupid, or infatuated. -4 To fail. -5 To err, mistake.

8. कश्चन - किम्+चन someone, anyone सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
9. तस्मात् - तत् सर्व. अत्र पुं./नपुं. 5'1
10. सर्वेषु - सर्व सर्व. अत्र पुं. 7'3
11. कालेषु - काल time पुं. 7'3
12. योगयुक्तः - योगयुक्त वि. अत्र पुं. 1'1 / योगेन युक्तः इति योगयुक्तः (तृतीया-तत्पुरुषः)
 - a. योगेन - योग पुं. 3'1 /
 - b. युक्तः - युज्-धातोः क्त-वि. युक्त /
 - c. योगयुक्तः - entwined in योगः
13. भव - भू-धातोः लोटि म.पु. एक.
14. अर्जुन - संबो. एक.

अन्वयार्थः Overall Meaning

Different meanings by different paraphrasing of न एते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन have been detailed in वाक्यांशशः विश्लेषणम् itself.

So, now the meaning of तस्मात् hence अर्जुन, सर्वेषु कालेषु at all times योगयुक्तः भव be entwined in योगः

छन्दोविश्लेषणम्

नैते सृती पार्थ जानन् (८ अक्षराणि) “पार्थ जा” एतेषां मात्राः २-१-२
योगी मुह्यति कश्चन (८ अक्षराणि) “ति कश्च” एतेषां मात्राः १-२-१
तस्मात्सर्वेषु कालेषु (८ अक्षराणि) “षु काले” एतेषां मात्राः १-२-२
योगयुक्तो भवार्जुन (८ अक्षराणि) “भवार्जु” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (८-२७) श्लोके अनुष्टुप् छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) It is certainly an interesting academic exercise to explore different paraphrasing of न एते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन. But the sum and substance of the advice is अर्जुन, सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव. This is the same as तस्माद्योगी भवार्जुन (६-४६).

(२) To understand how to be योगयुक्तः or योगी it would be good to recapitulate various definitions and explanations of योगः युक्तः, योगी, etc.

- समत्वं योग उच्यते (२-४८)
- योगः कर्मसु कौशलम् (२-५०)
- श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि (२-५३)
- तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः (३-१९)
- योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति (५-६)
- योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते (५-७)
- नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् (५-८)
- योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति (५-२४)
- अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः (६-१)

- योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी
यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः (६-१०) युक्त इत्युच्यते तदा
(६-१८)
- सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा
सर्वत्र समदर्शनः (६-२९) ... स योगी परमो मतः (६-३२)
- तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन (६-४६)
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां
स मे युक्ततमो मतः (६-४७)
- सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूढ्न्याधायात्मनः
प्राणमास्थितो योगधारणाम् (८-१२) ... तस्याहं सुलभः पार्थ
नित्ययुक्तस्य योगिनः (८-१४)

(३) This compilation is certainly not comprehensive. I would also not claim that the above compilation gives clear guidance on how to become a योगी. As such, the title of every chapter of गीता has the word योग. One can say that there are eighteen योग-s detailed in गीता. The title of the first chapter is अर्जुनविषादयोगः.

(४) One may ask whether अर्जुनविषादयोगः is any योगः to be studied. In शाङ्करभाष्यम् by आदिशङ्कराचार्यः there is श्लोकः by श्लोकः भाष्यम् only from 2-11 onwards. So, there is no श्लोकः by श्लोकः भाष्यम् on any श्लोकः of प्रथमोऽध्यायः nor on the first ten श्लोकाः of द्वितीयोऽध्यायः. Maybe, this is because by his thinking in अर्जुनविषादयोगः there is no योगः to be studied,

(५) But by another perception अर्जुनविषादयोगः is आत्मनिवेदनम् which is one of the nine types of devotion भक्तिः नवविधा. See

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ (श्रीमद्भागवतम् ७। ५। २३)

(विष्णोः) श्रवणम् as of परीक्षितः, (विष्णोः) कीर्तनम् as of शुकदेवः,
विष्णोः स्मरणम् as of प्रह्लादः, (विष्णोः) पादसेवनम् as of लक्ष्मीः,
(विष्णोः) अर्चनम् as of पृथुराजा, (विष्णोः) वन्दनम् as of अक्रूरः,
(विष्णोः) दास्यम् as of हनुमान, (विष्णोः) सख्यम् as of अर्जुनः and
(विष्णुम्) आत्मनिवेदनम् as of बलिः

(६) Apart from अर्जुनविषादयोगः being आत्मनिवेदनम् in saying शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् (२-७) अर्जुनः is praying that he be regarded as शिष्यः and be blessed with true knowledge.

(७) In गीताभ्यासः we too should be prayerful with the same prayer as of अर्जुनः.

॥ शुभमस्तु ॥

=====

॥ॐ श्रीपरमात्मने नमः॥

गीताभ्यासे - ८-२८ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

This study गीताभ्यासः for learning Sanskrit and Gita together includes पदच्छेदाः, वाक्यांशशः विश्लेषणम्, अन्वयार्थाः Overall meaning, पदाभ्यासाः i.e. शब्दाभ्यासाः with समासविग्रहाः and व्याकरणम्, sometimes even etymology निरुक्तम्, also छन्दोविश्लेषणम् and स्वाध्यायाः i.e. notes of self-study.

=====

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

पदच्छेदैः - वेदेषु यज्ञेषु तपःसु च एव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

पदच्छेदैः - दानेषु यत् पुण्यफलम् प्रदिष्टम्
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

पदच्छेदैः - अत्येति तत् सर्वम् इदम् विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ ८-२८॥

पदच्छेदैः - योगी परम् स्थानम् उपैति च आद्यम् ।

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	यत् पुण्यफलम्		वेदेषु यज्ञेषु तपःसु		च एव	प्रदिष्टम्	
1b	योगी	इदम्				विदित्वा	
1c		तत् सर्वम्					अत्येति

1d		परम् आद्यम् स्थानम्			च		उपैति
<p>With प्रदिष्टम् (1a) has passive voice. विदित्वा in (1b) अत्येति in (1c) and उपैति in (1d) have common subject word योगी. Clause (1a) is adjectival of तत् सर्वम् in (1c). च in (1d) makes it a complex-cum-compound sentence.</p>							

शब्दाभ्यासाः

यत् पुण्यफलम् वेदेषु यज्ञेषु तपःसु दानेषु च एव प्रदिष्टम्

1. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1

2. पुण्यफलम् - पुण्यफल नपुं. 1'1 / पुण्यम् फलम् इति पुण्यफलम् (कर्मधारयः)

a. पुण्यम् - पुण्य वि. नपुं. 1'1 / पुण्य *a.* [Un.5.15.] 1 Holy, sacred, pure; जनकतनया- स्नानपुण्योदकेषु आश्रमेषु Me.1; पुण्यं धाम चण्डीश्वरस्य Me.35; पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनां किं पुनर्दर्शनानि K.41; Ś.2.14; Ms.2.68. -2 Good, meritorious, virtuous, righteous, just. -3 Auspicious, propitious, lucky, favourable (as a day); Ms.2.26,30. -4 Agreeable, pleasing, lovely, beautiful; प्रकृत्या पुण्यलक्ष्मीकौ Mv.1.16,24; U.4.19; Ku.5.73; so पुण्यदर्शनः &c. -5 Sweet, fragrant (as odour).

b. फलम् - फल fruit नपुं. 1'1 /

c. पुण्यफलम् - favourable fruit

3. वेदेषु - वेद the book of knowledge, scripture पुं. 7'3

4. यज्ञेषु - यज्ञ sacrificial ritual पुं. 7'3

5. तपःसु - तपस् austerity नपुं. 7'3

6. दानेषु - दान philanthropy नपुं. 7'3

7. च - and अव्ययम्

8. एव - also अव्ययम्

9. प्रदिष्टम् - प्रदिष्ट वि. अत्र नपुं. 1'1 / प्रदिश्-धातोः क्त-वि.

प्रदिष्ट / प्रदिश् 6 P. 1 To point out, indicate, show, assign; तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टाम् R.5.63;2.39. -2 To tell, mention, communicate; दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् Bg.8.28; Bk.4.5. -3 To give, grant, offer, bestow or confer upon; विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः R.11.9;7.35; निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः Me.116; Ms.8.265; प्रदिशन् सर्व- सत्त्वेष्वभीतिम् Nāg.5.24. -4 To direct, prescribe, ordain. -5 To signify, declare, make known. -6 To urge on, incite. -7 To advise; सायंप्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् Mb.12.193.19.

योगी इदम् विदित्वा तत् सर्वम् अत्येति परम् आद्यम् स्थानम् उपैति च

10. योगी - योगिन् वि. अत्र पुं. 1'1 / योगिन् a. [युज् घिनुण्,

योग-इनि वा] 1 Connected or endowed with. -2 Possessed of magical powers. -3 Endowed or provided with, possessing. -4 Practising Yoga. -m. 1 A contemplative saint, a devotee, an ascetic; आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ Bg.6.32;

see the sixth adhyāya *inter alia*; सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः Pt.1.285; बभूव योगी किल कार्तवीर्यः R.6.38. -2 A magician, sorcerer. -3 A follower of the Yoga system of philosophy.

योगिनामप्यगम्यः Pt.1.285; बभूव योगी किल कार्तवीर्यः R.6.38. -2 A magician, sorcerer. -3 A follower of the Yoga system of philosophy.

योगिनामप्यगम्यः Pt.1.285; बभूव योगी किल कार्तवीर्यः R.6.38. -2 A magician, sorcerer. -3 A follower of the Yoga system of philosophy.

11. इदम् - सर्व. अत्र. नपुं. 2'1

12. विदित्वा - विद्-धातोः क्त्वान्तम् / विद् - **I. 2 P.** (वेत्ति or वेद, विवेद-विदांचकार, अवेदीत्, वेत्स्यति, वेत्तुम्, विदित; *desid.* विविदिषति) 1 To know, understand, learn, find out, ascertain, discover; न चैतद्विमः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः Bg.2.5; तं मोहान्धः कथमय- ममुं वेत्तु देवं पुराणम् Ve.1.23;3.39; Ś.5.27; R.3.43; Bg.4.34;18.1. -2 To feel, experience; परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः Mu.3.4. -3 To look upon, regard, consider, know or take to be; य एनं वेत्ति हन्तारम् Bg.2. 19; विद्धि व्याधिव्यालग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् Moha M.5; Bg.2.17; Ms.1.33; Ku.6.30. -*Caus.* (वेदयति-ते) 1 To make known, communicate, inform, apprise, tell. -2 To teach, expound; वेदार्थं स्वानवेदयत् Sk. -3 To feel, experience; येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु Ms.12.13. -**II. 4 Ā.** (विद्यते, वित्त) 1 To be, to exist; अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते Mk.9.37; नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः Bg.2.16; (cf. the root (1) अस्). -2 To happen. -**III. 6 U.** (विन्दति-ते, वित्त) 1 To get, obtain, acquire, gain; एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् Bg.5. 4; Y.3.192. -2 To find, discover, recognise; यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् Subhāṣ.; Ms.8.109. -3 To feel, experience; R.14.56; Bg.5.21;11.24; 18.45. -4 To marry; Ms.9.69. -**IV. 7 Ā.** (विन्ते, वित्त or विन्न) 1 To know, understand. -2 To consider, regard, take for; न तृणेहमीति लोकोऽयं विन्ते मां निष्पराक्रमम् Bk.6.39. -3 To find, meet with. -4 To reason, reflect. -5 To examine, inquire into. -**V. 10 Ā.** (वेदयते) 1 To tell, declare, announce, communicate. -2 To feel,

experience. -3 To dwell. (The following verse illustrates the root in some of its conjugations:-- वेति सर्वाणि शास्त्राणि गर्वस्तस्य न विद्यते . विन्ते धर्मं सदा सद्भिस्तेषु पूजां च विन्दति ॥ cf. also :-- सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेति विन्ते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक् शनम्शेष्विदं क्रमात् ॥) [cf. L. *video*; A. S. *witan*; Goth. *vait*].

13. तत् - सर्व. अत्र. नपुं. 2'1

14. सर्वम् - सर्व सर्व. अत्र. नपुं. 2'1

15. अत्येति - अती (अति+इ)-धातोः लटि प्र.पु. एक. / अती
[अति-इ] 2 P. 1 To go beyond, pass on, over or beyond, cross (time or space); स्तोकमन्तरमतीत्य Ś.1; जवादतीये हिमवानधोमुखैः Ki.14.54 was gone to or reached; स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः Me.36 passes out of sight; अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् Rām. after 11 days; गृहपङ्क्तयश्चिरमतायिरे जनैः Śi.13.53. -2 To enter, step over; अद्वारेण च नातीयात् ग्रामं वा वेश्म वा वृतम् Ms.4.73. -3 To excel, surpass, outstrip, be more than a match for; त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ Ku.7.15; सत्यमतीत्य हरितो हरिश्च वर्तन्ते वाजिनः Ś.1; अग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् Śi.2.23; to exceed, go beyond, transcend; कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति Ms.8.151 does not exceed; अतीत्य वाचां मनसां च गोचरं स्थिताय Ki.18.41, अपराधशतक्षमं नृपः क्षमयात्येति भवन्तमेकया Śi 16.48

16. परम् - पर वि. अत्र. नपुं. 2'1

17. आद्यम् - आद्य वि. अत्र. नपुं. 2'1

18. स्थानम् - स्थान नपुं. 2'1

19. उपैति - उपे (उप+इ)-धातोः लटि प्र.पु. एक. / उपे 2 P. [उप-इ]
 1 To approach, come near, arrive at, reach (a place, person &c.); परमं साम्यमुपैति Mund. Up.3.1.3. लतामुपेत्य Ś.1; so राजानम्, दुर्गम् &c. योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् Bg.8.28,10.15,9.28. -2 To go to (a master), become a pupil. उपेत्य पप्रच्छ Praśna. Up.1.2; 6.1. -3 To have intercourse with (a woman), cohabit; वाच्यश्चानुपयन् पतिः Ms.9.4. -4 To under go, perform, undertake, practise; तपः, सत्रम् &c. -5 To go to or pass into any state; योगम् R.16.84; भेदम् Ku.2.4; to fall into (misfortune &c.); क्षयम्, मृत्युम्, सुखम्, दुःखम्, निद्राम् &c. -6 To obtain, attain to; तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति Kauṣ. Up.1.1; उपैति शस्यं परिणामरम्यताम् Ki.4.22

अन्वयार्थः Overall Meaning

इदम् विदित्वा on knowing this योगी अत्येति surpasses तत् सर्वम् पुण्यफलम् all that benevolent fruition यत् which is प्रदिष्टम् said (as obtainable) by वेदेषु study of the scriptures यज्ञेषु by sacrificial rituals तपःसु by observing austerities and penances दानेषु च एव and also by philanthropy. च In turn योगी उपैति attains परम् rhe excellent आद्यम् primeval स्थानम् state.

छन्दोविश्लेषणम्

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव (११ अक्षराणि)

२-२-१ २-२-१ १-२-१ २(१) इति मात्राः

त, त, ज, ग, ग गणाः

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् (११ अक्षराणि)

२-२-१ २-२-१ १-२-१ २(१) इति मात्राः
त, त, ज, ग, ग गणाः
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा (११ अक्षराणि)
२-२-१ २-२-१ १-२-१ २(१) इति मात्राः
त, त, ज, ग, ग गणाः
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् (११ अक्षराणि)
२-२-१ २-२-१ १-२-१ २(१) इति मात्राः
त, त, ज, ग, ग गणाः
अस्मिन् (८-२८) श्लोके इन्द्रवज्रा छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self study

(१) The word सर्वम् is pronominal adjective and can fit in either as तत् सर्वम् पुण्यफलम् or as सर्वम् इदम् विदित्वा. I paraphrased it as तत् सर्वम् पुण्यफलम् because the पुण्यफलम् is related to what all सर्वम् is said to be obtainable from वेदेषु study of the scriptures यज्ञेषु by sacrificial rituals तपःसु by observing austerities and penances दानेषु च एव and also by philanthropy.

(२) The pronoun इदम् in इदम् विदित्वा or सर्वम् इदम् विदित्वा refers to all that is delineated in this अष्टमोऽध्यायः. Such summary pronoun is appropriate, because this is the अन्तिमः श्लोकः of this अष्टमोऽध्यायः.

(३) As is the pattern for अन्तिमः श्लोकः of almost every अध्यायः, the mention परं स्थानमुपैति in this अन्तिमः श्लोकः is about final beatitude.

(४) One who is eligible for this final beatitude परं स्थानमुपैति is योगी. So, the most important advocacy to be imbibed from this अष्टमोऽध्यायः is योगयुक्तः भव (८-२७).

॥ शुभमस्तु ॥

=====

॥ॐ श्रीपरमात्मने नमः॥

गीताभ्यासे अक्षरब्रह्मयोगनाम्नः अष्टमाध्यायस्य समीक्षणम्

Summary Review of अष्टमोऽध्यायः having the title

अक्षरब्रह्मयोगः

=====

The अध्यायः begins with seven questions by Arjuna in the first two श्लोकौ

1. किं तद् ब्रह्म
2. किमध्यात्मम्
3. किं कर्म
4. अधिभूतं च किं प्रोक्तम्
5. अधिदैवं किमुच्यते
6. अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्
7. प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः

The pronoun तत् in the very first question, rather the first three question take the context and continuity from ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् (७-२९).

Actually the next four questions also have the context and continuity from साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ७-३० ॥

Hence all seven seven questions have continuity from सप्तमोऽध्यायः.

श्रीकृष्णभगवान्'s answers are in श्लोकाः 3 to 6

1. किं तद् ब्रह्म - अक्षरं ब्रह्म परमं
2. किमध्यात्मम् - स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
3. किं कर्म - भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ८-३ ॥
4. अधिभूतं च किं प्रोक्तम् - अधिभूतं क्षरो भावः

5. अधिदैवं किमुच्यते - पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
6. अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् - अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे
7. प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः . अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥८-५॥

As such one may think that this अष्टमोऽध्यायः should have concluded with these answers to all seven questions of Arjuna.

Looks like श्रीकृष्णभगवान् thought it fit to delineate on प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयः especially to elaborate पुरुषश्चाधिदैवतम्. One can say that this is detailed in

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८-१० ॥
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ८-११ ॥
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ८-१२ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ८-१३ ॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ८-१४ ॥

What all is specified above, especially in

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूढ्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ८-१२ ॥

cannot be attained only at प्रयाणकाले at the point of last breath. The योगधारणा has to be practised सततं नित्यशः by being a योगी throughout the life.

It was good to have compiled in स्वाध्यायाः of (८-२७) how to be योगयुक्तः or योगी

- समत्वं योग उच्यते (२-४८)
- योगः कर्मसु कौशलम् (२-५०)
- श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि (२-५३)
- तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः (३-१९)
- योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति (५-६)
- योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते (५-७)
- नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् (५-८)
- योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति (५-२४)
- अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः (६-१)
- योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः (६-१०) युक्त इत्युच्यते तदा (६-१८)
- सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः (६-२९) ... स योगी परमो मतः (६-३२)

- तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन (६-४६)
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां
स मे युक्ततमो मतः (६-४७)
- सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः
प्राणमास्थितो योगधारणाम् (८-१२) ... तस्याहं सुलभः पार्थ
नित्ययुक्तस्य योगिनः (८-१४)

One reason why the अध्यायः continues even after the answers to all the seven questions of Arjuna, may be because श्रीकृष्णभगवान् to carry his delineation to final beatitude. That is the pattern for अन्तिमः श्लोकः of almost every अध्यायः.

Actually what is called as ‘final beatitude’ in English is mentioned in गीता variously, e.g. अमृतत्वाय कल्पते (२-१५) कर्मबन्धं प्रहास्यसि (२-३९) स शान्तिमाप्नोति (२-७०) स शान्तिमधिगच्छति (२-७१) ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति (२-७२) परमाप्नोति (३-१९) ब्रह्म अधिगच्छति (५-६) ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति (५-२४) शान्तिमृच्छति (५-२९) युक्त इत्युच्यते (६-१८) स मे युक्ततमो मतः (६-४७) ब्रह्मविदो जनाः ब्रह्म गच्छन्ति (८-२४) परं स्थानमुपैति (८-२८). All these phrases are to be taken to be synonymous with each other, synonymous with ‘final beatitude’.

In this अष्टमोऽध्यायः itself मद्भावं याति (८-५) मामेवैष्यसि (८-७) परमं दिव्यं पुरुषं याति (८-८) परं पुरुषमुपैति दिव्यम् (८-१०) स याति परमां गतिम् (८-१३) मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते (८-१६) ब्रह्मविदो जनाः ब्रह्म गच्छन्ति (८-२४) परं स्थानमुपैति चाद्यम् (८-२८) all these as any as seven statements are about final beatitude.

Even by its title अक्षरब्रह्मयोगः (अक्षरेण ब्रह्मणा सह योगः) the theme of this अष्टमोऽध्यायः is final beatitude only.

I once did an exercise to compile all such

अत्युच्चध्येयनिदर्शकाः वाक्यांशाः phrases about most sublime goal, synonymous with ‘final beatitude’. The number came to be 70 ! See

<https://gitechaaswadhyay.wordpress.com/2018/03/03/अत्युच्च-ध्येयनिदर्शक-वा/>

The simple reason why श्रीकृष्णभगवान् delineated ‘final beatitude’ by so many phrases is because Arjuna himself solicited resolution of his anxiety for परं श्रेयः. Arjuna mentioned this word श्रेयः in (1-30), (2-7), (3-2).

In this अष्टमोऽध्यायः between the two statements मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते (८-१६) परं स्थानमुपैति चाद्यम् (८-२८) which are about final beatitude, what is detailed is

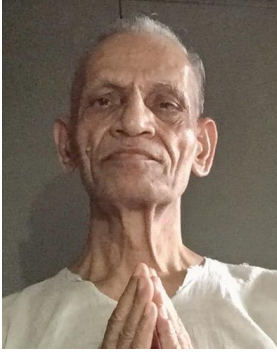
- आब्रम्हभुवनात् लोकाः पुनरावर्तिनः (८-१६)
- सहस्रयुगपर्यन्तमहः ब्रह्मणो रात्रिः युगसहस्रान्ता च (८-१७)
- व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयन्ते (८-१८)
also भूतग्रामः भूत्वा भूत्वा प्रलीयते रात्र्यागमे प्रभवत्यहरागमे (८-१९) This way the distinctiveness of ब्रह्म vis-a-vis भूतग्रामः is brought out.
- In (८-२०, ८-२१ and ८-२२) ब्रह्म is variously detailed as परः भावः, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः, परमा गतिः, मम परमं धाम, परः पुरुषः.

- In (८-२३ to ८-२६) the convention prevailing about शुक्लकृष्णे गती is mentioned, though by नैते सृती it is clarified that there is no point in worrying of this.
- The important advocacy is योगयुक्तः भव (८-२७).

॥ शुभमस्तु ॥

=====

About the author

Mr. S. L. Abhyankar is a 1963 graduate in Mechanical Engineering. He learnt Sanskrit from his father, who was a High School teacher proficient in teaching languages, especially, English, Marathi, Sanskrit, Hindi.

Mr. S. L. Abhyankar likes to promote study of Sanskrit and study of the great treasure of knowledge available in Sanskrit literature, which is all for betterment of life universally and eternally.

He has many blogs and also a YouTube channel, which are all followed globally.

-o-O-o-